

МАМАСОЛИ ЖУМАБОВ

ЎЗБЕК ВА ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

*Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги олий ўқув юртларининг бошланғич таълим ва
тарбиявий ишлар методикаси факультетлари талабалари
учун дарслик сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ — “ЎЗБЕКИСТОН” — 2002

83.8я73

Ж87

Муҳаррир Саида Мирзааҳмедова

Жумабоев Мамасоли.

Ж 87 Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти: Олий ўқув юр-ларининг бошланғич таълим ва тарбиявий ишлар методикаси факультетлари талабалари учун дарслик. — Т.: “Ўзбекистон”, 2002. — 232 б.

ISBN 5-640-02970-6

Ҳар томонлама баркамол янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг бугунги кундаги энг муҳим вазифаларидан биридир. Бу борада бадий адабиёт, айниқса, болалар адабиёти катта роль ўйнайди. М. Жумабоевнинг мазкур дарслиги “Кириш”, “Халқ оғзаки ижоди ва болалар китобхонлиги”, “Ўзбек болалар адабиёти”, “Чет эл болалар адабиёти” деб номланувчи бўлимлардан иборат.

Дарсликда ўзбек ва жаҳон болалар адабиётининг кўзга кўринган ёзувчилари саралаб олинган. Қаламкашлар ва уларнинг ижодлари ҳақидаги материаллар ҳам жуда ихчам ва тушунарли берилган.

Дарслик бошланғич таълим ва тарбиявий ишлар факультетларининг талабаларига мўлжаллаб ёзилган. Лекин ундан ўзбек тили ва адабиёти, мактабгача таълим, дефектология факультетларининг талабалари ҳам фойдаланишлари мумкин.

ББК 83.8я73

№ 236-2001

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси

Ж 4603000000-121 2002
М 351(04)2001

© “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 2002 й.

МУАЛЛИФДАН

Баркамол авлодни тарбиялаш мустақил Ўзбекистонимиз олдида турган энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолди. Бу борада бадиий адабиёт, айниқса, болалар адабиёти катта роль ўйнайди.

Бошланғич синфларда дарс берадиган ҳар бир муаллим болалар адабиётини нечоғлик яхши билса, ўзи билганини синфга — яъни ҳаётга татбиқ этса, демак, ёш авлодни комил инсон бўлиб камол топишига кўмак берган бўлади. Бунинг учун олий ўқув юртларида таълим оладиган бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларига замон руҳи билан суғорилган, бугунги кун талабига тўла жавоб берадиган “Болалар адабиёти” дарслиги керак.

Мамлакатимиз Президенти И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида сўзлаган нутқида эски қолипда, мустабид даврда ёзилган дарсликлардан фойдаланиб, эски мафкурадан халос бўлмасдан болаларимизни янгича фикрлашга ўргатолмаймиз, — деб Ўзбекистонимиз олимлари олдига янги дастур, қўлланма ва дарсликлар яратишдек масъулиятли вазифа қўйди.

Бу мутахассислик учун 1973 йилда чоп этилган “Ўзбек болалар адабиёти” мажмуаси эскирди, кўп мавзулар бугунги кун талабига жавоб бермайди. Шу сабабларга кўра ушбу “Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти” дарслиги юзага келди. Биз ишда узундан-узоқ давр (йиллар) обзорида чекиндик. Ўзбек ва жаҳон болалар адибларининг энг кўзга кўринганларини, асарлари кенг китобхонлар оммасига манзур бўлганларини дарсликка киритдик.

Дарслик аслида бошланғич синф муаллимлари тайёрланадиган факультет талабаларига мўлжалланган. Аммо ундан она тили ва адабиёт, мактабгача таълим ҳамда дефектология факультетларининг талабалари ҳам фойдаланишлари мумкин.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Болалар адабиёти сўз санъати ва тарбия воситасидир. Кичкинтойлар учун ёзиладиган ҳар қандай бадиий асар уларнинг ёш хусусиятларига, савияларига мос, китобхонлар қалбида ўй-фикрлар уйғотадиган, ёрқин образларга бой, юксак ғояларга, улкан ва порлоқ ишларга илҳомлантирадиган бўлиши зарур. Энг муҳими мавзулар тушунарли, содда ва қизиқарли тилда ифодаланиши керак.

Болалар адабиёти ёшларни имон-эътиқодли кишилар сифатида ва ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда мустақил мамлакатимизнинг қудратли қуролидир.

Фақат чинакам бадиий асарларгина болаларга кучли таъсир кўрсатиб, ана шу юксак талабларга жавоб бера олади. Шу сабабли бундай китоблар педагогик нуқтаи назардан ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Болалар китоби бу вазифани бажаришда бадиий тилга суянади. Адабий асарнинг тили унинг ғоявий мазмунини аниқ ва ифодали очиб бериш воситасидир. Яхши, аниқ, равон, образли, бой тил билан ёзилган асар ёзувчининг мақсад ва фикрларини китобхонларга тез ва осон етказди.

Алишер Навоий “Маҳбуб-ул қулуб”да тилни “кўнгил хазиначисининг қулфи”, деб таърифлайди. Буюк шоир кишиларни қисқа ва мазмунли, чуқур мантиқ билан сўзлашга чақиради. Бу талаб, шубҳасиз, болалар ёзувчиларига ҳам тааллуқлидир.

Болалар ёзувчиси содда, равон, қизиқарли ва мазмундор қилиб ёза билиши керак. Бунинг учун эса у халқ тилини пухта билиши лозим. Равон тил билан ёзилган бадиий асарлар китобхоннинг нутқиға ҳам катта таъсир кўрсатади, сўз бойлигини оширади.

Болалар ёзувчиларининг энг яхши китоблари ёш авлодни ҳаётга тўғри муносабатда бўлишга ўргатади, онадиёримизга, меҳнатга муҳаббат, замонамизга садоқат руҳида тарбиялайди, уларни юртимизнинг муносиб фарзандлари бўлишга чақиради. Китоб боланинг дўнёқарашини шакллантиришга ёрдам беради, характерини тарбиялайди. Илм-фанга муҳаббатини оширади. Китоб халқимизнинг ўтмиши, илғор маданиятимиз, фан ва техникамиз ютуқлари билан таништиради, фахр-ифтихор туйғуларини ўстиради.

Бугунги кунда қудратли қурол бўлган адабиётдан кенг фойдаланмай туриб, янги жамият қурувчисини ҳар томонлама етук инсон қилиб тарбиялаш мумкин эмас.

Болалар китобхонлигини ўқувчиларнинг педагогик-психологик хусусиятларига кўра қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги (2 ёшдан 7 ёшгача).

2. Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги (7 ёшдан 11-12 ёшгача) .

3. Ўрта ва катта ёшдаги болалар китобхонлиги (13-14 ёшдан 15-17 ёшгача).

Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги.

Бу давр болалар китобхонлиги асосан ота-оналар ва тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Ҳали ўқиш, ёзиш, чизишни билмайдиган мактабгача таълим ёшидаги болалар дунё сирларидан беҳабар бўладилар. Шунга қарамай, бизни қуршаган оламни тезроқ билиб олишга, уни ўрганишга интиладилар. Бунда ота-оналар, боғчаларда эса тарбиячилар болаларга яқиндан ёрдам беришлари, яъни уларга бадий асарлардан парчалар ўқиб беришлари лозим. Болаларга ўқиб бериладиган ҳар қандай асарнинг ҳажми қисқа, мазмуни содда бўлиши талаб этилади. Шунингдек, бундай китобларнинг расмлари ранг-баранг, ҳарфлари эса йирик-йирик бўлиши мақсадга мувофиқ.

Мактабгача таълим ёшидаги болалар тинглайдиган асарларнинг кўпчилигини эртақ, қўшиқ, топишмоқ, мақол, тез айтиш каби халқ оғзаки ижоди асарлари ташкил этади. Бундан ташқари ёзувчилар яратган ва юқоридаги та-

лабларга тўла-тўкис жавоб берадиган асарлар ҳам мактаб-гача таълим ёшидаги болалар учун қўл келади. Аммо шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, болалар учун ижод қиладиган қалам соҳиби ҳаётдаги муҳим, характерли воқеа ва ҳодисаларни бадиий образлар орқали болалар нутқиغا хос тилда, уларнинг ёши, руҳияти ва савиясига мувофиқ равишда тасвирлаши лозим.

Болалар шоири Анвар Обиджон ўзининг “Сухбат” деган шеърида болалар яхши кўрадиган ғозлар тўғрисида сўз юритади. Маълумки, болалар жониворлар, хусусан қушларга илк ёшларидан бошлаб қизиқадилар. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, “Сухбат” бола ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Воқеа жуда оддий ва содда. Ўзаро сухбатдан маълум бўладигани, ғозларнинг қорни оч, уларни боқиш керак. Буни шоир ўйин воситасида ифода этади:

- Ғозлар, бир сўз дейсизми?
- Ға, ға-ға!
- Тотли сули ейсизми?
- Ҳа, ҳа-ҳа
- Нега патни силайсиз?
- Ғоқ, ғоқ-ғоқ.
- Мендан нима тилайсиз?
- Боқ, боқ, боқ!

Бу хилдаги шеърлар кичкинтойларни мустақил фикрлашга, турмуш таассуротларини тўплаб, улардан хулоса чиқаришга ўргатади.

Болаларнинг, айниқса, жажжи қизчаларнинг севимли машғулотларидан бири кўғирчоқ ўйнашдир. Йўлдош Сулаймоннинг “Кўғирчоқ” шеърида кўғирчоқларни асраб-авайлаш, оддий бир ўйинчоқ воситасида катталарнинг меҳнатини эъзозлаш масаласи ўртага ташланади:

Кўёш билан тенг туриб,
Озода кийинтириб,
Сенга тақамиз маржон,
Кўғирчоқ, кўғирчоқжон.
Қўлдан қўймаймиз сира,
Юқтирмаймиз гард, шира.
Овунчоқсан бизларга,
Кўғирчоқсан бизларга.

Ҳар қандай ёзувчи мактабгача таълим ёшидаги болаларга ўқиб бериладиган асар тилининг бадиий жиҳатдан пухта-пишиқлигига, тушунарли, аниқ ва равонлигига алоҳида эътибор беради. Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган асарлар ҳаёт ҳақида муайян тасаввур бериши билан бирга завқ-шавқ бағишлайди. Масалан, Шукур Саъдулланнинг “Лола ва мушук” шеърини олиб кўрайлик. Бу асар жуда оддий. Мисралари ҳам содда. Аммо у бир ўқишдаёқ кичкинтой меҳрини ўзига тортади, уни барвақт туришга, ювиниб-таранишга, озода, покиза бўлишга ўргатади. Уй ҳайвонларига, жониворларига меҳрибон, ғамхўрликларини оширади. Мана шеърни ўқиб кўринг:

Мен Лоламан, Лоламан,
Озода қиз бўламан.
Эрта билан тураман,
Юз-қўлимни юваман.
Мушугим бор қора мош,
Ўзи жудаям ювош
Мендан олдин туради,
Юз-қўлини ювади.

Хулоса қилиб айтганда, болалар ўзлари тинглаган асарлари ёрдамида аста-секин атроф-муҳит билан танишадилар, она-юртга меҳр-оқибатли бўлишни, табиатни асрашни, меҳнатни севишни ўрганадилар.

Макиаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги

Бу ёшдаги болалар китобхонлиги аввалгисидан бир оз фарқ қилади. Бу фарқ болаларнинг ёши ва билим савияси билан боғлиқ. Мактабгача таълим ёшидаги болалар асосан тарбиячилари, ота-оналари ёрдамида бадиий асарлар билан танишсалар, бошланғич синф ўқувчилари бу ишни мустақил бажарадилар. Мустақиллик уларга ишонч ва завқ-шавқ бағишлайди.

Бу ёшдаги болаларни теварак-атрофдаги турли воқеа-ҳодисалар ниҳоятда қизиқтиради. Уларнинг бизни қуршаган олам ҳақидаги саволларига бадиий асарларда муфассал жавоб берилган.

11-12 ёшдаги болалар сеҳрли-фантастик эртак, саргузашт, ҳикоя, қисса ва дostonларни севиб ўқийдилар. Оллоёрнинг “Фазогир чумоли” (эртак-қисса), Анвар Обид-

жоннинг “Даҳшатли Мешполвон” (эртак-қисса), Қуддус Муҳаммадийнинг “Эркинжон ойга чиқибди” (достон), Юсуф Шомансурнинг “Ойдан келган болалар” (достон) каби асарлари шу ёшдаги болаларга мўлжаллаб ёзилган.

**Ўрта ва катта ёшдаги
болалар китобхонлиги**

Бу ёшдаги болалар ўзлари мустақил равишда китоб ўқиб қолмай, балки ўқиган китобларидаги қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолашга ўрганадилар, зарурат бўлса улар кўрсатган мардлик ва жасоратларни такрорлашга ҳозирланадилар.

Бу ёшдаги болаларга халқимизнинг шонли тарихи, бугунги ҳаёти ҳақида ёзилган турли жанрдаги асарларни тавсия этиш мумкин. “Широқ”, “Тўмарис” каби афсоналар билан бирга, Ойбек, Ғафур Ғулум, Зафар Дийёр, Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Ш. Саъдулла, А. Обиджон, Т. Адашбоев ва бошқаларнинг замонавий мавзудаги энг яхши асарлари муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.

Жаҳон болалар адабиётининг А. С. Пушкин, Л. Толстой, С. Сервантес, Д. Дефо, Ж. Свифт, Э. Войнич, К. Чуковский, С. Я. Маршак каби намояндалари яратган асарлар болалар дунёқарашини шакллантиришга ижобий таъсир кўрсатади.

Жаҳон болалар адабиётининг А. С. Пушкин, Л. Толстой, С. Сервантес, Д. Дефо, Ж. Свифт, Э. Войнич, К. Чуковский, С. Я. Маршак каби намояндалари яратган асарлар болалар дунёқарашини шакллантиришга ижобий таъсир кўрсатади.

Кўриб ўтганимиздек, болалар адабиёти ўзига хос хусусиятлари билан катталар адабиётидан фарқ қилади. Зотан, болалар ёзувчиси дунё воқеаларини болалар тасаввурини, тушунчасини назарда тутиб тасвирлайди. Шу орқали кичкинтойларни олға интилишга чақиради, ҳаётни чуқур англашга ва севишга ёрдам беради.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ВА БОЛАЛАР КИТОБХОНЛИГИ

Фольклор ҳамма замонларда ҳам ижод сарчашмаси ҳисобланиб келади. Шунинг учун ҳам, инсоният алла, кўшиқлар, афсоналар, эртак ва достонларда ўзининг юксак орзу-умидлари, завқ-шавқи-ю курашларини ифодалаган. Халқ оғзаки ижоди ўзининг мазмунан ранг-баранглиги, юксак ғоялар билан йўғрилганлиги, халқ турмуши, меҳнати, хуллас халқ ҳаётининг барча томонлари билан узвий боғлиқлиги билан ҳам ғоятда эътиборлидир.

Болалар фольклори кўпинча катталар томонидан ижод қилинади (алла), баъзи ҳолларда болалар ўз ўйинчоқлари асосида ўзлари ҳам алла, қўшиқ ва овутмачоқлар тўқийдилар. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб фақат яхши тарбияни тарғиб қилади. Болалар халқ оғзаки ижодининг педагогика билан боғланиши алладан бошланади.

Алла Халқ оғзаки ижодининг энг ривожланган жанрларидан бири алладир. Алла болалар бешикдалигида, ҳали тили чиқмасиданоқ айтилади. Бошқача айтганда, бешик қўшиғи болага она сути билан киради.

Аллалар поэтик жиҳатдан ҳам, оналарнинг ички туйғулари баёни сифатида ҳам халқ ижодининг бўлак турларидан ажралиб туради. Уларни боланинг онаси ёки тарбиячиси айтади (она, энага, кекса оналар, баъзан оталар томонидан ҳам айтилади). Аллалар болани овутиш, ухлатиш учун майин оҳангда ижро қилинади.

Онанинг юракдан айтган қуйидаги алласида бола образи қисқа, аммо чуқур мазмунли сўзлар ёрдамида ифодаланади:

Алла болам, алла,
Жоним болам, алла,
Икки кўзим алла,
Ширин сўзим алла.
Алла болам, бахти бор,
Ҳар нарсанинг вақти бор,
Жоним болам, алла,
Ширин болам, алла,
Икки кўзим алла.

Аллада яхши тарбия кўрган бола жамоат ўртасида, тўй-томошаларда ота-онанинг обрўйи, унинг шуҳрати сифатида таърифланади. Шунингдек, боланинг тўғри тарбияланишида ота-онанинг роли катта эканлиги кўрсатилади. Бола ёқимли қўшиқлар оҳангини осонгина ўрганиб олади. Алла болага завқ бағишлайди, маънавий-тарбиявий озуқа беради.

Ёт, болам, ухла, кўзим,
Уйларда ўчди чироқ.

Ухлар асаларилар,
Ухлар балиқлар тинчроқ.
Кўкда ой ярқирайди,
Деразадан қарайди.
Кўзларинг юмгин кўзим,
Ёт, қувончим, қундузим,
Алла, алла.

Сув сепгандек, уйлар тинч
Қоронғи хужралар тинч.
Ҳеч дарвоза тиқ этмас,
Сичқон ухлар, миқ этмас.
Кимдир оқ тортса, унда
Не ишимиз бор унда?
Кўзларинг юмгин, кўзим,
Овунчоғим, қундузим!
Алла, алла.

Қушчам ғамсиз яшайди,
Унинг ҳар дам вақти чоғ.
Ширинликлар мўлу кўл,
Кўпдир қизиқ ўйинчоқ.
Бари сангадир, кўзим!
Йиғлама ҳеч юлдузим!
Бахтиёр ўтсин умринг!
Ёт, қувончим, қундузим!
Алла, алла.
Алла, алла, аллаё.

Ухла, кўзим, аллаё.
Юм кўзингни юлдузим,
Юм-юм кўзингни, қундузим!

Мақоллар

Халқ оғзаки ижодида мақолларнинг ўзига хос ўрни бор. У халқнинг, бир неча авлодларнинг ақлу фаросати ҳамда турмуш тажрибасининг яқуни, улар донишмандлигининг маҳсулидир. Бола таълим-тарбиясида мақолларнинг ўрни катта. Мақоллар она-ватанни севишга, унинг ҳар бир қарич ери учун курашга (“Юрт кўрисанг ўзарсан, кўримасанг тўзарсан”); касб-ҳунар эгаси бўлишга (“Йигит кишига етмиш ҳунар ҳам оз”); аҳил бўлиб меҳнат қилишга (“Кўпчилик кўлда унум кўп”); тўғри сўз ва ҳалол кишилар бўлиб камол топишга (“Эгри озади, тўғри ўзади”); яхши одоб ва олижаноб хулқли бўлишга (“Одоб бозорда сотилмас”, “Ялқовликнинг охири-хўрлик”) чақиради. Масалан:

Она юртинг омон бўлса,
Рангу-рўйинг сомон бўлмас.

Меҳнатсиз роҳат йўқ.

Эгри озади, тўғри ўзади.

Бошингга қилич келса ҳам, рост гапир.

Кўзинг оғриси, қўлингни тий,
Ичинг оғриси, нафсингни тий.

Одамнинг юзига боқма, сўзига боқ.

Бирликсиз куч бўлмас.

Юзим оқ бўлсин десанг, ишингни тўғри қил.

Топишмоқлар

Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг болаларни ўйлашга, топқирликка ўргатувчи қадимий жанрларидан биридир. Ҳар бир топшмоқ замирида “ким?”, “нима?” сўроқларига яширин жавоб ётади. Ҳар бир топшмоқ уни яратган халқнинг ҳаёти, урф-одати, ўзига хос расм-русмлари билан боғлиқ ҳолда бўлиб, болалар ўртасида кенг тарқалган.

Масалан:

Тунда кўриб, чўғ дейсан,
Тонгда туриб, йўқ дейсан.

(Юлдуз)

Керагида сувга отасан,
Қимирашин пойлаб ётасан.

(Қармоқ).

Қўшалоқ товоқ,
Ичи тўла ёғ.

(Ёнғоқ).

гандир. Халқнинг келажакка бўлган ишончи, адолатнинг адолатсизлик устидан ғалабаси, ёруғликнинг зулматни енгиши, озода ва бахтиёр ҳаётга эришиш ғоялари ёрқин образлар орқали тасвирланган.

Халқ эртақларида эл-юртни кўз қорачиғидай авайлаб сақловчи ажойиб қаҳрамонлар улуғланади; аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоя қилинади; узоқ масофалар яқин қилинади; кишилар характеридаги ярамас одатлар, номаъқул иллатлар танқид остига олинади; мардлик, эпчиллик, дов-юраклик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, вафодорлик, сахийлик ғоялари улуғланади.

Халқ эртақлари ўз хусусиятларига кўра бир неча турга бўлинади: ҳаётий эртақлар, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар, сеҳрли-афсонавий эртақлар, ижтимоий-маиший эртақлар.

Мактабгача таълим ёшидаги болаларга ўқиб, ҳикоя қилиб бериладиган эртақлар

Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртақларнинг ҳажми қисқа, мазмуни содда бўлади. Аввал эслатиб ўтганимиздек бу ёшдаги болалар ҳали олам нима

эканлигини билмайдилар. Шунинг учун бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртақлар табиат, ҳайвонот олами, дўстлик, меҳнат аҳли, жамоа, одоб-ахлоқ тўғрисида бўлиши фойдадан ҳоли бўлмайди.

Бу давр болаларига “Чивинбой”, “Қизғанчиқт ит”, “Туюқш билан қондон”, “Мақтанчоқ қуён”, “Ростгўй бола”, “Ариларнинг ғазаби”, “Тулки билан турна”, “Шолғом”, “Қумурсқа”, “Қаптар совғаси” каби эртақларни ўқиб бериш фойдадан ҳоли бўлмайди.

Боғча тарбиячилари ва ота-оналар олдида турадиган ишлардан энг муҳими кичкинтойларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялашдир. Бу тарбияда алоҳида аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам болани ёшлигидан бошлаб бир ишга ўргатиш, кичкина вақтидан оқ унга бир юмуш бериб, иш қилишга одатлантириш лозим. Тили чиқиб, у ерга, бу ерга юра бошлаган вақтида ҳам болага бирор иш бериш лозим. Унга бериладиган бу иш аҳамиятсиз, ҳатто “иш” номи беришга лойиқ бўлмаса ҳам, ундан келадиган фойда зўрдир. Чунки ундай ишлар болани ишни севишга ўргатади.

Бола боғчага бориб юрганидаёқ ўсиб, улғайиб яшашнинг асоси иш, меҳнат, деб камол топмоғи зарур. Боғчада

бажариши керак бўлган юмушларни боланинг ўзи эркин ишласин, хатолари учун ўзини жавобгар деб сезсин. Ёш қалб ишлаганда ҳам ишнинг натижасини ўйлаб ишлашга, фикр юритишга, тўғри ишлашга, ғайрат қилишга кўниксин.

Аммо бу борада шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бу малакалар бирдан ҳосил бўлмайди, балки аста-секин юзага келади. Лекин заминни жуда эрта, боғчадан бошлаб қўйиш керак. Болада меҳнат қилиш малакаси вужудга келса, у ота-онаси, катталарнинг кўрсатиб туришини кутиб ўтирмай, ўзи эплаб кетаверади.

Бу ерда яна бир муҳим нарсани таъкидлаб ўтиш керак. Ишга ўрганиш ва ўргатишда диққат қилинадиган яна бир нарса ҳар ишни ўз вақтида бажаришдир. Ишга одатланиш қанча муҳим бўлса, ишни ўз вақтида бажариш ундан ҳам муҳимроқдир. Ҳар ишни ўз вақтида бажармай, кейинга қолдириш кўп ишларнинг йиғилиб қолишига, кўпининг юзаки, сифатсиз ишланишига ёки бутунлай қолиб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳар ишни ўз вақтида ғайрат ва матонат билан бажариш лозим. Чунки дунёдаги барча тирик нарсалар ҳаракат қилади, интилади ва шу туфайли ҳаёт учун зарур бўлган нарсаларга эришади. Ҳатто энг заиф ҳисобланган арилар, чумолилар ва қушлар ҳам интилишда бўлиб, ёздан ташқари, қиш ғамини ҳам ейдилар.

Гапнинг лўндаси ҳар бир тирик жон яшаш учун ҳаракатда ва интилишдадир. Ўргимчакка назар солинг, у тирикчилик дардида доимо тўқиш билан овора, агар тўрининг бирор ери бузилса, дарҳол таъмир этиш ва тузатишга киришади.

Барча инсоннинг биринчи вазифаси — кишининг юриш-туриши ва яшаши учун зарур бўлган ҳалол ризқ топиб, ейиш-ичишга етарли нарса ҳосил қилиш. Бунга эса тиришқоқлик, интилиш орқали эришилади.

Бу борада худди инсон қаби тиниб-тинчимас меҳнаткаш қумурсқалар ва улар ҳақида халқ тўқиган “Қумурсқа” эртагини шу ёшдаги болаларга ўқиб, ҳикоя қилиб, айтиб бериш яхши самара беради.

Кичкина болалар у ёқда турсин, ҳатто катталар ҳам унча менсимайдиган қумурсқанинг ишчанлигини, кечаси-ю

кундузи тинмай меҳнат қилишини уни кузатган одам се-
зади, холос.

Ҳаётда шундай: ким кўп ишласа, тиним билмай меҳ-
нат қилса соғлиги яхши бўлади, бой-бадавлат яшайди, ҳеч
кимга ҳеч қачон хор-зор бўлмай умр кечиради. Кумурсқа
мақтанчоқ эмас, у оддий ва содда. Шу оддийлиги, содда-
лиги, меҳнаткашлиги билан ажралиб туради.

Савол-жавобларда муз, булут, қуёш, ёмғир, ер, ўт, мол,
бўри, мерган-у сичқон кабилардан ҳам кумурсқа устун
чиқади. Кумурсқанинг ўзига берилган таърифларда ҳам
бу маъно кўзга яққол ташланиб туради:

— Қорнинг нима учун катта?

— Жигарим зўр, — деди кумурсқа.

— Белинг нима учун ингичка?

— Меҳнатим зўр!

— Калланг нима учун катта?

— Давлатим зўр! Меҳнатим зўр, савлатим зўр, мен зўр,
мен зўр!

Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртақларнинг
асосий қисмини тўғри сўз, ҳалол, пок бўлиш, ёлғон га-
пирмаслик, бировларни алдамаслик каби мазмундаги асар-
лар ташкил этади. Масалан, “Ростгўй бола” (туркман халқ
эртаги)ни олиб кўрайлик. Эртақ қаҳрамони тўғри сўзли-
ги, катталарнинг панд-насиҳатларига қулоқ солиши би-
лан ёш китобхонда яхши таассурот қолдиради, кўп бола-
ларнинг ҳавасини келтирадиган иш қилади.

Қароқчилар азалдан ёмон одамлар. Улар ҳар доим зўра-
вонлик қилиб, босқинчилик қилиб бировларнинг мол-
мулкларини тортиб олишган.

“Ростгўй бола”да ота қарвон билан йўлга чиққан ўғли-
нинг қўлига қирқ танга олтин бериб:

— Ўғлим, ҳечам ёлғон гапирма, ҳалол бўлгин, — деб
насиҳат қилади.

Қарвон йўлда қароқчиларга дуч келади. Қароқчилар
ноинсофлик, босқинчилик билан ҳаммани талайдилар,
мол-мулкни тортиб оладилар. Аммо болага мутлақо эъти-
бор бермайдилар. Ота насиҳатини дилига жо қилиб олган
бола тўғри сўзлиги билан қароқчи, босқинчи, йўлтўсар-
ликда ном чиқарган бир неча муттаҳамни тарбиялайди,
уларни ҳалоллиг-у тўғри сўзлиги билан мағлуб қилади:

Савдогарлар йўл юришса ҳам мўл юришибди, бир жойга етиб боришганда уларга қароқчилар ҳужум қилишибди. Қароқчилар ўзаро маслаҳатлашиб “мана бу ялангоёққа убу нарса берсакмикин”, дейишибди.

Қароқчилардан бири болани масхара қилиб сўрабди:

— Эй, ялангоёқ, сендан нимани ҳам олиш мумкин?

— Менда қирқта олтин танга бор, — деб жавоб берибди бола.

— Сенда қирқта олтин танга нима қилсин? — дейишибди қароқчилар кулиб.

Шунда бола чопонининг ёқасини йиртиб, олтин тангаларни кўрсатибди.

— Нега буларни бизга кўрсатдинг? — деб сўрашибди қароқчилар.

— Биз сенга пул бермоқчи эдик, энди бўлса буни ҳам олиб кўямиз.

— Ҳечқиси йўқ, отам ҳалол бўл, ёлғон гапирма, деб ўргатганлар, — деб жавоб берибди бола.

Ҳайрон бўлган қароқчилар савдогарларга мол-мулкни, пулларини қайтариб бериб, ҳалол меҳнат қилиш учун қароқчиликдан воз кечишибди.

“Шолғом” (рус халқ эртаги) бу давр болалар китобхонлигида асосий ўринда туради. Эртақ жуда оддий ва содда. Аммо маъно ва мазмуни, асарнинг тарбиявий аҳамияти кутилганидан ҳам зиёда.

Эртақ жуда жўн. Бобонинг шолғом экиши ва бўлиқ шолғомни кўплашиб юлиб олиши зикр этилади. Эртақда ортиқча сўз йўқ, қаҳрамон йўқ. Ҳаммаси рисоладагидек. Аммо “Шолғом”да кичкинтойлар билиб, қулоқ солиб ўсадиган жиҳатлари кўп. Биринчидан, бобонинг меҳнаткашлиги яққол кўзга ташланиб туради. Мабодо бобо шолғомни ерга экиб ўз ҳолига ташлаб қўйганида у мутлақо каттакон бўлиб ўсмаган бўлар эди. Бобонинг ўйи-хаёли шолғомда. Кечаси-ю кундузи шолғомга ишлов беради, пешона тери тўкиб кўп меҳнат қилади. Демак эртақда болани меҳнаткаш бўлишга, худди шу бобо каби далада ишлашга чақирилади.

Иккинчидан, бола бешикдан бошлаб аҳил, дўст бўлиб ўсиши керак. Кимки дўстлар билан, жамоа билан ҳамфикр, ҳамкор бўлиб ўсса ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам яхши.

Яна эртакка мурожаат қиладиган бўлсак. Ўша бўлиғ, кат-такон шолғомни ердан тортиб, суғириб олиш масаласи ёш китобхон учун жуда қизиқарли. Бобо, буви, набира, кучук, мушук, сичқонларнинг бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишлари болаларни хурсанд қилади. Уларда шундай қилиб куч — бирликда тушунчаси пайдо қилинади.

Эртакнинг учинчи жиҳати мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг орзу-нияти бўлмиш табиатни севиш, жониворларни асраш, авайлаш ўзига хос ўринда туради. Кичкинтойлар бу эртак орқали кучук, мушук, ҳатто сичқонни ҳам боқиш, асраш-авайлаш лозим эканлигини билиб оладилар.

Худди бобо сингари меҳнаткаш бўлиш, куч — бирликда тушунчасини дилга жо қилиб камол топиш, айниқса, бу тушунча эртак тингловчисининг дил тўридан жой олиши эртакнинг тарбиявий аҳамияти катта эканлигидан далолат беради.

Бу ёшдаги болалар ҳайвонлар ўртасида ўзаро аҳиллик ва дўстлик каби хислатларни билишни ишташади. Ҳайвонот оламида ҳам дўстга меҳрибонлик кўрсатиш, бир-бирига ғамхўр бўлиш, ёрдам қўлини чўзиш бор эканлиги “Арслон билан ит”, “Эчки, қўй ва бўрилар” каби эртакларда берилади. “Туяқуш билан қоплон”га назар ташлайдиган бўлсак бу эртакда худди одамлар орасида бўлганидек ҳайвонлар ўртасида ҳам бир-бирларига ёрдам бериш, айниқса, бошларига кулфат тушганда юракдан, самимий кўмаклашиш ғояси ётади.

Қоплоннинг бошига мусибат тушди. Томоғига катта бир суяк қадалиб қолди. Дод-фарёд қилди. Туяқуш ёрдамга келиб:

—Осмонга қараб оғзингни очиб тур, мен суякни олиб кўяй, — дебди қоплонга.

Қоплон осмонга қараб оғзини очиб турибди. Туяқуш узун тумшугини қоплоннинг оғзига солиб, тиқилиб турган суякни суғуриб олиб ташлабди.

Қоплоннинг кўзлари равшан бўлиб, ўлимдан қутулибди.

Бир оз жони ором олгандан кейин қоплон туяқушга қараб шундай дебди:

— Сен мард экансан, менга яхшилик қилдинг, энди кел иккаламиз дўст бўламиз, зарур вақтда бир-биримизга ёрдамга келамиз, — дебди.

Туяқушга бу гап маъқул бўлибди. Туяқуш билан қоплон иккалалари дўст бўлибдилар.

Халқда ўзга билан дўст бўлдингми, бир умрга бўл, уни яхши-ёмон кунларингда синама ва унга риёкорлик кўрсатма, деган гап бор. Туяқуш бу йўлдан бормайди. Орадан кўп вақт ўтади. Кунлардан бир кун у қоплонни синамоқчи бўлиб жўрттага:

— Вой дод, ўлаяпман, қоплон мени қутқар! — дея бор овоз билан қоплонни ёрдамга чақиради.

Қоплон чин сўзли, дўстга садоқатли, ғамхўр ва меҳрибон бўлганлиги учун зудлик билан туяқушнинг олдига “шоҳ-бутоқлар орасидан устидаги жунлари юлиниб, ҳарсиллаб етиб келибди”. Лекин у туяқушнинг юзида табасумни кўриб ҳайрон бўлади. Туяқушнинг сурбетлик билан “кўрмаганимга анча вақт бўлди, аҳд-паймонимиз эсингдан чиқиб қолмадим, деб синаб кўрмоқчи эдим”, деган гапидан қаттиқ ранжийди, дили оғрийди, дўстидан кўнгли қолади.

Дўстини алдаган ўзини алдаган бўлади. Сен бировни бир марта алдадингми, тамом у сенга иккинчи марта ишонмайди. Туяқушда ҳам худди шундай бўлади. Бошқа куни бўри уни ушлаб еб қўймоқчи бўлиб турганида у қанча бақриб чақирмасин, қоплон унинг овозини эшитса ҳам дўстим жўрттага додлаяпти, деб ўйлайди ва унинг олдига келмайди. Туяқуш бўрига ем бўлади.

Каптар азалдан инсон билан яқин яшаган, инсондан паноҳ излаган, инсонга кўмак берган. Каптар қадимда бир юртдан иккинчи юртга, бир одамдан иккинчи одамга мактублар олиб бориб бериб алоқачилик вазифасини ҳам ўтагани маълум. “Каптар совғаси” (тамил халқ эртаги)да инсон ва каптар тақдири ҳақида гап боради.

Кижаваннинг аҳволи оғир, кимсасиз ўрмонда бир парча нонга муҳтож бўлиб ҳаёт кечиради. Унинг қушлар, ҳайвонларнинг тилини билиши, улар билан худди инсонлар билан гаплашгандек суҳбат қуриши мактабгача тарбия ёшидаги болаларга ҳуш ёқади. Кичкинтойларнинг ҳам ўша Кижаван каби қушлар билан, ҳайвонлар билан суҳбат қургилари келади. Кижаван соғлом, тўқ, тетик жонивор, қушлар билан гаплашса хўп яйраб хурсанд бўлади. Баъзи ҳолларда оч, заифларнинг юрак дардларини тинглаб, уларга

қўшилиб азият чекиши, кўз ёши тўкиши болаларнинг қалбларига яхшилик уруғини сочади, уларда худди Кижаван каби бўлишга хавас уйғотади. Кижаваннинг мажруҳ каптарга ғамхўрлиги кичкинтойларга қувонч улашади:

Бир куни Кижаван жуда қаттиқ оч қолибди. Бирор нарса тамадди қилай деса, ҳеч вақоси йўқ. У ўйлаб-ўйлаб, охири таёқ олиб, ўрмонга жўнабди. Ўрмонни айланиб-айланиб, у ерда ҳам ейдиган ҳеч нарса тополмай, уйига қайтибди. Йўлда кетаётиб:

— Менга ёрдам бер, — деган заиф бир товушни эшитиб қолибди. Кижаван бундай қараса, ерда бир каптар йиқилиб ётган эмиш.

— Мен учолмайман, қутқаргин, — деб ялинибди у Кижаванга.

Кижаваннинг бечора каптарга раҳми келибди. Уни ердан авайлаб кўтариб олиб, бағрига босганича, йўлида давом этибди. Капасига келиб, қушни эҳтиётлик билан юмшоқ ўринга ётқизибди.

— Тузалиб кетгунингча меникида яшайсан. Ҳеч нарсадан кўрқмагин, сени хафа қилишларига йўл қўймайман. Қўлимдан келганича сенга ёрдам бераман. Лекин ҳозирча сенга овқат берай десам, уйда ейдиган ҳеч вақо йўқ, — дебди хафа бўлиб Кижаван.

— Қайғурма, — дебди каптар уни тинчлантириб, — ўрмонда манго дарахти бор. Дарахт қавагининг ичида гуруч бор, бориб ана шу гуручни олиб келгин.

Дарахт қавагининг ичида гуруч билан бирга олтин, кумуш, олмос, дур ва бошқа қимматбаҳо тошлар ёғду сочиб ётган бўлади. Кижаван оч, юпин бўлганлиги учун, ўша ердаги фақат бир сиқим гуручни олади, холос. “Бу тошларни нима қилардим, ахир ўзимни безатиш ниятим йўқку?” — деб уларга тегмайди. Гуручни мажруҳ каптарга едирганидан китобхон хурсанд бўлади. Сахий, қўли очиқ, кўнгли тўқ Кижаванга нисбатан болаларнинг меҳр-муҳаббатлари ошади. Кижаванга каптарнинг узук совға қилиши, узук оддий эмас, балки сеҳрли эканлиги, Кижаван нимаики сўраса узук унинг истагини муҳайё қилиши эртак тингловчиларини қойил қолдиради: уларда яхшиликка яхшилик қайтар экан-да, деган фикр пайдо бўлади.

Қўли очиқ бўлиш, сахийлик қилиш, дўстга содиқлик намунасини кўрсатиш бу даврда тинглайдиган эртаклар-

нинг катта қисмини ташкил этиши керак. “Тулки билан Турна” эртагига назар ташлайдиган бўлсак бу холнинг бутунлай тескарисини кўрамиз. Дунёда тулки зотидан муғомбир, писмиқ, алдамчи риёкор бўлмаса, керак. Кўп эртақларда турна инсонга яқин юради, унга кўмаклашади, ёрдам беради, сахийликда ибрат кўрсатади.

Эртақда тулки ва турнанинг бир-бирларини уйларига чақириб меҳмон қилишлари ҳақида гап боради. Мақтанчоқ, муғомбир, айёр тулки оддий, содда турнани уйига чақириб:

— Албатта келгин, жонгинам, албатта, азизим, жуда яхшилаб меҳмон қиламан! — дебди.

Баъзан янги дўстнинг феъл-атвори қандай эканлигини ўзи яхши билмай юракдаги борини ошкор қиладиган болалар каби турна ҳам тулкига ишонади, чинакамига мени меҳмон қилар экан-да, деган ўй-хаёл билан унинг уйига келади. Тулки ширгуруч пишириб, уни турнанинг олдига тақсимчада кўяди. Турна узун тумшуғи билан тақсимчага тақ-туқ уради, аммо ҳеч нарса ея олмайди. Айёр тулки эса бир зумда ширгуручни ўзи еб бўлади.

Эртақда турнага алам қиладиган жойи шуки тулки ўзи пиширган таомни ўзи еб, яна хушомадгўйлик қилиб, — Айбга кўшмайсан-да, жон дўстим! Яхшилаб меҳмон қилишга бошқа нарса топа олмадим! — деб сурбетлик қилиб туриши болаларнинг қаҳр-ғазабини келтиради. Уларни ҳаётда тулки каби очкўз, алдамчи бўлмасликка даъват этади.

Эртақда турнанинг ҳам бўш келмаслиги, тулкини уйига чорлаб, мўндига ўзи тайёрлаган овқатни қуйиб, уни бир зумдаёқ узун тумшуғи билан ўзи еб қўйиши кичкинтойларни хурсанд қилади. Уларда қилмиш-қидирмиш, сен бировга нима қилсанг, сенга ҳам ўша қилганинг, албатта, қайтиб келади, деган тушунча ҳосил қилади.

Хуллас, мактабгача таълим ёшидаги болалар ўзлари тинглаган эртақлари ёрдамида атроф-олам билан танишиб, нима яхши-ю нима ёмонлигини билиб ўсаверадилар.

Мактаб ёшидаги кичик болаларга тавсия этиладиган эртақлар Аввал таъкидлаб ўтганимиздек, бу давр болалари мактабга борадиган, ўзлари мустақил равишда озми-кўпми китоблар ўқийдиган даражада бўладилар. Бу давр болаларига ўқиш учун тавсия этиладиган эртақларнинг ҳам кўп қисми она-

Ватан, табиат, ахлоқ-одоб, меҳнат, ўқиш ҳақида бўлиши талаб этилади. “Зумрад билан Қиммат”, “Олтин тарвуз”, “Деҳқон билан айиқ”, “Нон ва тилла” (араб халқ эртаги), “Ҳаққуш” (тожик халқ эртаги), “Данак” (қирғиз халқ эртаги), “Қизғанчиқ Пак” (корейс халқ эртаги), “Куч ва топқирлик” (латиш халқ эртаги), “Ўтинчи йигит”, “Бўри билан эчки” сингари эртақлар кичик мактаб ёшидаги болалар севиб ўқийдиган эртақлардир.

Бу ёшдаги болаларга кўпроқ игво, ғийбат, мунофиқликдан йироқ бўлган эртақлар ёқади. Негаки, яхши, мукамал тарбия олган бола бошқаларга ҳеч бир озор етказмаслигини, такаббурлик қилмаслигини, ҳеч кимга ҳақорат кўзи билан қарамаслигини, ростгўй бўлишини кичкинтойлар аввалги давр болалар китобхонлигида тавсия этилган эртақлар орқали билиб олишган. Демак, у ўзидан катталарга ҳурматли, кичикларга шафқатли ва марҳаматли, кулар юзли, ширин сўзли ва хушмуомала бўлади. Ваъдасига вафо қилади, омонатга хиёнат қилмайди. Игво, ғийбат мунофиқликдан ўзини сақлайди. Ота-онасининг ҳурматини бажо келтиради. Уларни ўзидан рози бўлишлари учун ҳаракат қилади. Қариндош-уруғларидан алоқасини узмайди, уларга меҳр-оқибатли бўлади. Ёмон йўллардан, ярамас ишлардан, ножўя ҳаракатлардан ўзини сақлайди. Мана шуларга ўхшаш гўзал хислатли болаларни эл севади, эъзозлайди. “Зумрад билан Қиммат” эртагидаги Зумрад худди шундай хислатли образлардан биридир.

Зумрад! Халқ орзу қилган, истаган, эъзозлаган қизларнинг ёрқин тимсоли. Бугунги қизалоқлар Зумраддан қанча ибрат олишса, Зумрад каби чиройли, одобли, мулойим, ақлли, меҳнатсевар бўлишса арзийди. Қаранг, — йўлда лолалар, ранг-баранг гуллар уни кўриб бошларини эгиб, унга салом берарканлар. Зумрад майсалар устида ўтириб дам олганида, гуллар уни олқишлар, булбуллар қувониб, унга қўшиқлар айтиб берар экан. Хўш, бундай мақтов, бундай эъзоз қайси қизалоққа ёқмайди! Ҳаммага ёқади. Бунга муяссар бўлиш учун эса, тинимсиз меҳнат қилиш, катталарнинг, ота-оналарнинг, муаллимларнинг ўғит-насихатларига қаттиқ амал қилиш керак. Ана ўшандагина худди Зумрад каби беҳисоб бойлигу шон-шарафга, ҳурматга муясссар бўлиш мумкин.

Зумрад аслида ким? У бир ўгай она қўлида сўкиш, қарғиш эшитиб, бир бурда нонга муҳтож бўлиб юрган қизча. Зумрад эл севадиган даражада чиройли, одобли, мулойим, ақлли. Уни бир кўрган, бир суҳбатлашган киши яна кўрсам, суҳбатлашсам деб орзу қилади.

Зумрад отасини, одамларни яхши кўради, ҳайвонларни, табиатни, майса-ю ўтлоқни севади, уларга хизмат қилади. Ҳаммасига мулойим боқиб, қўли билан силаб-сийпа-лаб эркалайди. Бундан майсалар, гуллар, ўт-ўланлар, булбуллар қувониб, унга қўшиқлар айтиб беришади.

Аммо худди шу гуллар кампирнинг арзандасини севмас, уни эркаламас эканлар, бу қиз гулларга озор берар, уларни юлиб ташлар, тепкилар экан. Лолалар, гуллар Қимматнинг келишини билиб қолсалар, қовоқларини солиб, юмилиб қоларканлар. Ёвуз кампир бундан ғазабланар экан ва буни Зумраддан кўрар экан. Бир куни кампирнинг нияти бузилибди, у Зумраддан қутулмоқчи бўлибди, чолни чақириб олиб, унга дағдаға қилибди. “Қизингни ўрмонга олиб бориб адаштириб келмасанг, мен сен билан бирга турмайман”! — дебди.

Ота ночор. У кампирга ўта итоаткор. Негаки кампир уни сўкиб, ҳақорат қилиб юрагини олиб қўйган, ўзига итоаткор қилиб олган. Чол Зумрадни алдаб, қоронғи, шовқинли, кўрқинчи ўрмонда адаштириб келади. Ўрмонда ёлғиз зор қақшаб қолган қизчага гуллар шуъла сочиб, унинг йўлини нурафшон қилиб туради. Зумрад сеҳргар ҳузурига кирар экан унга эгилиб салом беради, бошидан кечирган воқеаларни бирма-бир баён қилади. Қушчаларнинг Зумрадни мақтаб сайрашлари кампир қалбини шодликка тўлдиради.

Зумрад меҳнат боласи. Меҳнат қилган элда азиз, деганларидек, унинг елиб-югуриб ишлаши кампирга хуш ёқади. “Оппоқ қизим, ширин қизим, дўмбоғим, мунчоғим!” — дея уни эркалайди, пешонасидан ўпиб, сочини силайди.

Зумрад ҳалол-поклиги, ширин сўзлиги, меҳнаткашлиги, каттани ҳурмат қилиши, кичикни эъзозлаши билан сеҳргарнинг муҳаббатини қозонади. Шу сабабли сеҳргар Зумрадни тенгсиз бойлик билан сийлайди, уни бахтиёр қилади.

Меҳнаткаш халқ ўз фарзандларини худди Зумрад каби ишчан, меҳрибон, иболи, бой-бадавлат бўлишини орзу қилган. Лекин Қиммат каби эрка, тантиқ, ишёқмасларни ёмон кўришган. Қиммат образи ҳеч нарсада йўқ, ишламай тиш-лашга ўрганиб қолган, инжиқ, муттаҳам ва бедаво фарзандни эслатади.

Бизда ва айниқса, эртақларда ўзидан катталарни ҳурмат қилиш ва кексаларни эъзозлаш, одамохунлик ва меҳнатсеварлик, иболи ва ҳаёлилик асосий масалалардан бири ҳисобланади. Савол туғилади. Хўш, Қимматда юқоридаги фазилатлардан қайси бири мавжуд? Ҳеч қайсиси йўқ.

Мана, ота Қимматни ҳам кимсасиз ўрмонда адаштириб ташлаб кетди. Сеҳргарникида яшар экан унга онаси бирорта ҳам ширин сўз ўргатмаганлиги, меҳнат қилиш нималигини билмаганлиги сабабли кампирга кўпол-кўрс муомалада бўлади. Текинтомоғлиги унга қаттиқ панд беради. Сеҳргар қизни севмайди, эртақ ҳам айтиб бермайди, китоб ва кўғирчоқлар ҳам ҳадя қилмайди.

Эртақда сеҳргар кампир жуда мулойим, ҳақиқий оналарга хос фазилатга эга. Мана, унинг Қимматга мурожаатини олиб кўрайлик:

— Томдан ўтин олиб туш, қизим!

Қизнинг жавобини эшитинг:

— Ўзингиз олиб туша қолинг, малайингиз йўқ!

Бу ўзбекона гап эмас, тарбиясизлик, одобсизликнинг олий намунаси, холос.

Халққа бундай ўзбошимча қиз-у фарзандига тўғри тарбия бера олмаган онанинг кераги йўқ. Шунинг учун ҳар иккаласи ҳам ўлимга маҳкум — аждар ютиб юборади. Бу ҳолга халқ асло ачинмайди, аксинча, тўғри бўлибди, деб мамнун бўлади.

Китобхон болалар ҳам ҳаётда Қиммат қиёфасига тушиб қолмаслик учун ўзларини ўнглаб олишга, меҳнатни севишга, кўпроқ дарс қилишга, китоб ўқишга интилаган бўладилар. Ахир Қиммат ишёқмаслиги, одобсизлиги туфайли уни жуда кўп нарсалар хуш кўрмайди. Ҳатто, унинг юриш-туриши, хатти-ҳаракати табиатга, кучуг-у сеҳргар кампирларга ҳам маъқул бўлмайди. Дангасалиги, кеккайганлиги, кўрс-кўполлиги ўзининг бошига етади.

Ўтмишда бир донишманд ўғлини келажақда соғлом, жасоратли, бўлишини истаб кўп яхши эзгу тилаклар билдирган экан:

— Азиз ўғлим, дунёда одам енга олмаган нарса бўлмайди, шунинг учун асло қўрқма, ўзингга берилган қувват ва ғайратларингни сарф қилиб, олға интил. Бахт ва саодат осмондан тушади ёки кутилмаган ҳолда қўққисдан инъом этилади, деб ўйлама. Шу ўйга борсанг, дунёнинг нодон одамларидан бири бўлиб ҳисобланасан. Сўзимга диққат билан қулоқ сол, бахтсизман, деб зорланувчилар қаторидан жой олма. Ғайрат қилсанг, муродинг ҳосил бўлади. Инсон ўз саодат ёзмишини ўзи юзага чиқаради. Ўзингни тубан даражага туширма. Эҳтимол баъзи ишларинг тилагингча муваффақиятли бўлиб чиқмаслиги мумкин, лекин сен бунга қайғуланиб ноумид бўлма, ғайрат ва жасоратингдан ажралма. Зоҳирда оғир, машаққатли бўлиб кўринган нарсадан ҳақиқатда кўп муҳим ва хайр натижа ҳосил бўлиши мумкин.

Аҳамиятсиз нарсаларга, моддий безакларга кўп алданма, тараққий этишга, фазл, камол эгаси бўлишга интил. Кўзингни оч, атрофга қара. Замоннинг улуғ олим, фозилларининг таржимаи ҳолларини, умуман инсонларнинг қадимги ва янги тарихини диққат билан кўздан кечир. Булар сени завқ-шавқ, фазл, камол топишга йўналтирадилар, ҳаётини йўлингга ҳақиқий раҳбаринг бўладилар.

Ўзбек халқ эртақларидан бири “Ўтинчи йигит билан шер” да қаҳрамон ўша донишманд орзу қилганидек бўлганлиги учун кичик мактаб ёшидаги болаларда бу эртакка қизиқиш катта. Йигит биринчидан, меҳнаткаш; иккинчидан, қўрқмас, довюрак; учинчидан, ишбилармон ва тадбиркор.

Воқеа оддий ва содда. Ўтинчи далада ўтин териб юрганда унинг олдига баҳайбат шер келиб сендан кучлиман, жасоратлиман деб унга дўқ қилади. Ўтинчи ҳам ўзига пишиқ ва пухта. Шер йигитни курашга, беллашишга чақиради. Аммо инсон тадбиркор — кучимнинг ярми уйда қолиб кетибди, сен шу ерда туриб тур, мен уни уйдан олиб келаман дея ҳийла ишлатади, тадбиркорлик қилади:

— Сен қочиб кетма! — дебди.

Шер унга:

— Йўқ, қочмайман, шернинг гапи бир, — дебди.

Йигит:

— Йўқ, сенга ишонмайман, сени боғлаб кетаман, — дебди.

Шер: “Боғлайқол!” деб ўзини боғлатибди. Йигит шерни маҳкам боғлабди. Толдан яхши бир таёқ қилиб олиб келиб гурсиллатиб шерни ура бошлабди.

Шернинг: “Жон одамзод, мени урманг, энди одамзодга йўлиқмайман!” деб ялинганига ҳам қарамай уни ураве-рибди.

Ўтинчининг бундай иши ёш китобхонни мудом кўрқмас, шерюрак бўлишга чорлайверади.

Бу ёшдаги болалар дов-дарахтлар экиш, уни парвариш қилишда катталарга дастёр-кўмакчи. Кўпинча ўзлари ҳам боғбончилик ишларига берилиб кетишади. “Данак” эрта-гидаги Баҳромнинг бир дона данакни ерга экиб, уни кўкар-тириши, у мевали дарахтга айлангунича парвариш қили-ши ёш китобхонларда Баҳромдек бўлишга ҳавасини уйғо-тади.

Баҳромнинг данаги дарахтга айланиб, мева бера бош-лагач, алвасти болани еб, дарахтга эга бўлиб олиш нияти-да уни қопга солиб уйига олиб кетибди. Баҳром кўрқмас, довюрак бўлганлиги учун ўзи ҳам омон қолади, эл-юрт мевасидан еб турган дарахтини ҳам сақлаб қолади.

Алвасти ҳовлисига етиб келибдида, қопини супага кў-йибди, қозонга ёғ солиб, олов ёқибди.

Баҳром қопни амаллаб тешиб, оқ теракнинг тепасига чиқиб олибди. Алвасти келиб кўрса, бола йўқ.

— Болагинам, қаерга кетдинг? — деб сўрабди у.

— Мен бу ерданман! — Баҳром теракнинг устидан овоз берибди.

— Болажоним, у ерга қандай чиқдинг?

— Темиркуракни оловда қиздириб, устига ўтирдим. Курак юқорига учди, қарасам, дарахт тепасида турибман, — дебди Баҳром.

Кампир Баҳром айтгандек қилган экан, куйиб ўлибди.

Баҳром шундай қилиб, ўзини ҳам, дарахтни ҳам алвас-тидан қутқариб қолибди.

Меҳнаткаш халқ бечораҳоллик билан ҳаёт кечирган, кўпинча очлик, юпунлик уларнинг бир умр ҳамроҳи бўлган! Узун тунлари бир-бирларини овуттиш, кўнгилларини кўта-риш мақсадида эртақлар айтишган. Ўзлари тўқиган эр-таклар заминида унумли меҳнат қилиш, фарзанд роҳати-ни кўриш, бахтиёр бўлиш ва бошқа кўпгина ғоялар ётади.

Ўрни келганда бирданига бой-бадавлат бўлиб, беҳисоб бойлик билан бутун эл-юртни, бой-бадавлатларни қойил қолдириш меҳнаткаш халқнинг эзгу тилаги бўлиб келганлиги ҳеч кимга сир эмас. “Олтин тарвуз” эртаги худди шундай ўй-хаёл, олий истак билан тўқилгандир.

“Олтин тарвуз” ёш китобхонни кўп нарсага ўргатади. Биринчидан, меҳнаткаш бўлиш — чунки деҳқон ўз ерига қайта-қайта ишлов беради. Иккинчидан, парранда-ю даррандага ғамхўрлик қилиш, негаки деҳқон мажруҳ, лайлакнинг оёғига тахтакач боғлаб, даволайди. Учунчидан, очкўз бўлмаслик — деҳқоннинг уйда ейдиган ҳеч вақоси йўқ. Лайлакни сўйиб ейиши мумкин эди. Аммо у бу ишни қилмайди.

Бир бор экан, бир йўқ экан, ўтган замонда бир камбағал деҳқон бор экан. Унинг атиги бир таноб ери бор экан. Деҳқон шу ерда кеча-кундуз тинмай меҳнат қилиб кун кўрар экан. Баҳор келибди! Деҳқон ер ҳайдай бошлабди. Ерни икки марта ҳайдаб бўлиб яқинидаги катта сойнинг бўйида салқинлаб ўтирса, осмонда учиб кетаётган бир лайлак йиқилиб тушибди. Деҳқон қараса, лайлакнинг оёғи синган экан. Деҳқон ҳалиги лайлакни дарров уйига олиб бориб, синган оёғига тахтакач боғлаб, бир қанча вақт уни боқибди. Лайлак соғайиб, учиб кетибди.

Лайлакка қайта умр бағишлаган деҳқон бирор нарсадан умидвор эмас. Шу мажруҳ лайлакни даволаб, унинг ёрдами билан беҳисоб бойликка эга бўламан, деган фикр унинг хаёлига ҳам келмаган. Лайлак ташлаб кетган тарвуз уруғини ерга экиб, унга меҳр билан ишлов берар экан бу — олтин деган тушунчанинг ўзи унда бўлмаган.

Деҳқон очкўз эмас, бир парча нонни ҳам ўзгалар, қўни-қўшни, ўзига ўхшаган камбағаллар билан баҳам кўради-ганлардан. Сабр-тоқат билан тарвузларнинг обдон пишишини, етилишини кутган деҳқоннинг “яқин қариндошларини, ошна-оғайниларни ҳам меҳмонга чақириши” ва тарвуз сўйиши китобхон болаларда яхши таассурот қолдиради.

Деҳқон бир куни тарвуздан учтасини узиб, уйига олиб кетибди. Тарвузлар жуда катта экан. Деҳқон ўзининг яқин қариндошларини ва ошна-оғайниларини меҳмон қилиб чақирибди. Бир маҳал тарвузга пичоқ урса, пичоқ сира ботмас эмиш. Уни кўриб иккинчисини сўймоқчи бўлиб-

ди, пичоқ ўтмабди, учинчиси ҳам шундай бўлибди. Деҳқон ҳам, меҳмонлар ҳам ҳайрон бўлишибди. Ерга бир уриб ёриб қарасалар, ичи тўла тилла эмиш. Қолган иккитасини ҳам ёриб кўришибди. Уларнинг ичи ҳам тилла эмиш. Камбағал севиниб кетиб, ҳаммасини меҳмонларга улашибди, улар ҳам хурсанд бўлиб, уй-уйларига тарқабдилар. Уч туп тарвузнинг ҳар бири ўнтадан солган экан. Деҳқон қолган тарвузларни ҳам йиғиб олибди. Шундай қилиб камбағал деҳқон жуда бойиб кетибди.

Халқ беҳисоб бойликка эга бўлган ўз эртагида воқеани бундай қолдирмоқчи эмас. Ён-атрофдагиларни, камбағалларни бойиб кетганларини кўролмайдиганларни ҳеч бўлма-са эртақ орқали танқид қилмоқчи, уларнинг жирканч ҳаётлари-ю ашаддий ёвузликларини, бойлик ва давлат деб қинғир ишларга ҳам қўл уришларини ошкор қилиш мақсадида қўшни — хасис бой образини тўқиган.

Деҳқон оёғи синиб, тўдаси билан уча олмай қолган лайлакка яхшилик қилиб, оёғига тахтакач боғлаб тузатган ва лайлакнинг инъоми билан беҳисоб бойликка эга бўлган бўлса, бой бу воқеадан хабар топгач, соғ лайлакнинг оёғини синдириб, даволайди. Бу ҳам бойнинг даласига тарвуз уруғини ташлаб кетади. Бироқ тарвуздан олтин эмас, балки қовоқ ари чиқиб, кўпчиликни чақади. Бойнинг ҳалок бўлиши ёш китобхонда унга нисбатан ачиниш ҳиссини уйғотмайди. Аксинча у, табиатга, қушларга зиён етказганлиги, бойлик устига яна беҳисоб бойликка эришиш учун лайлакнинг оёғини синдирганлиги сабабли бу иш тўғри бўлди, деган ижобий хулосага келади, холос.

Ўрта ва катта ёшдаги болаларга ўқиш учун тавсия этиладиган эртақлар.

Мактабгача таълим ва кичик мактаб ёшидаги болаларга тавсия этиладиган эртақлар, юқорида кўриб ўтганимиздек, ҳажм жиҳатидан кичкина, мазмуни

содда бўлишидан ташқари расм ва бўёқлар билан бой бўлишини ҳам таъкидлаб ўтган эдик. Бу икки гуруҳга кирувчи эртақлар воситасида табиат, она-Ватан, ҳайвонот оламига ғамхўрлик қилиш, тўғри сўз, одобли бўлиш, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни эъозлаш сингари масалалар кичикинтойларнинг онг-тушунчаларига етказилишини эслатиб ўтиш лозим.

Эндиликда бу давр болаларига ўқиш учун тавсия этиладиган эртақларнинг асосий қисми довжораклик, ватан-парварликдан ташқари, яхши касб-кор эгаси бўлиш, халқ ва Ватан учун жон фидо қилишга чорловчи эртақлардан иборат. “Паҳлавон Рустам”, “Бирлашган ўзар”, “Уч оғанини ботирлар”, “Эгри билан Тўғри”, “Она ер фарзанди”, “Сардорнинг ойни ушлаб олмоқчи бўлгани” (турк халқ эртаги), “Илон терисини ёпинган паҳлавон” (нўғай халқ эртаги), “Донишманд қиз” (хитой халқ эртаги), “Қадрдон уйингнинг михи” (швед халқ эртаги), “Чоллар: хўкизлар, Бўрка ва поп” (грузин халқ эртаги) сингари эртақларни ўқиш учун тавсия этиш мумкин.

Ота-боболаримиздан қолган ибратомуз бир гап бор: яхши ҳаёт кечириш инсоннинг ўзига боғлиқ. У нечоғли тўғри сўзли, ақли, тадбиркор, пок кўнгилли бўлса; дўстга, ватанга хиёнат қилмаса; ёлғон гапирмаса; топширилган ишни ўз вақтида бажариб ваъдасига вафо қилса, уни эл дилдан севади, ҳурмат қилади.

Кимки золим ва такаббур бўлса, бир куни бунинг жазосини олади. Фариб, бечораларнинг кўнглини оғритмаса, дангасалик қилмай меҳнат қилса, катта давлат ва қудратга эга бўлади. Бева-бечораларга раҳм-шафқат қилмаганлар йўқчилик, камбағаллик ўтида қовуриладилар. Эртақлардан ана шу фикрларни ўқиш мумкин.

Бизга озгина бўлса ҳам эзгулик қилган одамга эзгулик қайтариш бурчимиз экан, дунёга келишимизга сабабчи бўлган, ўстирган, тарбия қилган ота-оналаримизга доимо муҳаббат, ҳурмат, риоят ва хизмат қилиш — бўйнимиздаги шарафли бурчдир. Бу шарафли бурчни адо қилиб, ота-она олқишини олган фарзанд, шубҳасиз, дунёда бахтли, саодатли бўлиб яшайди. Бунинг ёрқин намунасини “Уч оғанини ботирлар” эртагида кўриш мумкин. Эртақдаги ота узоқни кўзлаб иш кўрадиганлардан. Ўғилларига яхши тарбия беради. Натижада ўғиллари ота измидан комил инсонлар бўлиб камол топадилар. Ота дуоси, ўғит-насиҳатларини дилларига жо қилиб олганликлари учун улар ҳаётда кам бўлмайдилар.

Уч забардаст ўғил. Уччовларининг қўллари кўксиди, отага таъзимда. Ақл, куч-жасоратда тенги йўқ бу йигитлар одобда бутун оламни қойил қолдиради. Негаки таълим ва тарбия шундай бўлган. Ота биринчидан, камбағал, иккин-

чидан, ботир-пахлавон ўғилларини кўзи тириклигида ҳаётда ўз йўлларини топиб олишларини орзу қилади.

Дарвоқе, одам қанчалик тарбияли ва ҳалол-поклиги ўзга одамлар билан дўстлашганда; кўпинча сафарга чиққанида; мард паҳлавонлиги эса курашда, жангда билинади. Ота худди шундай режа, ўй билан фарзандларини узоқ сафарга жўнатади. Бундай олиб қараганда отанинг бошқа оталардан унча фарқи йўқдек туюлади. Аммо эртакни синчиклаб ўқиб, ота насиҳатига назар ташлайдиган бўлсангиз у дунёдаги энг билимдон, узоқни кўра оладиган, ақл-заковатда тенгсиз бир инсон эканлигини сезасиз. Отанинг фарзандларига айтадиган сўзи-насиҳати бир жумлагина. Лекин унинг маъноси, таъсири, кучи оламча бор.

Ота насиҳатини бир неча бўлимларга ажратиб ўрганиш мумкин. Насиҳатнинг биринчисида ҳар бир ота-она ўз фарзанди оламга келиши билан унга яхши, ўзига муносиб исм қўйиб, тўй-томошасини ўтказиб, ўқитиши, хат-саводли қилиши ҳақида гап боради:

— Ўғилларим, мен бой эмасман, мендан қолган давлат сизларнинг маишатингиз учун кифоя қилмайди, ўзимдан кейин бахтсиз бўлиб қолманглар, деб сизларни ўқитдим. Яхши от қўйдим. Тўй қилдим. Вояга етказдим.

Ҳамма замонларда ҳам бола тарбияси муҳим масалалардан бири ҳисобланган. Насиҳатнинг иккинчи бўлимида бола тарбияси ҳақида сўз боради. Болани чинакамига соғлом, тетик, куч-қувватли қилиб ўстириш, шунингдек, жисмоний тарбия билан ошно қилиб вояга етказиш, она-Ватан ҳимоясига доимо тайёр кишилар қилиб тарбиялаш, фойдали меҳнат кўникмаларига эътибор бериш ёш бўғин камолотида муҳим ўринда туриши зикр этилади:

— Сизларни уч нарса билан тарбия қилдим. Биринчидан, соғлом вужудли қилиб тарбия қилдим — қувватли бўлдингизлар. Иккинчидан, яроғ билан таништирдим — яроғ ишлатишга уста бўлдингизлар. Учинчидан, қўрқитмай ўстирдим — қўрқоқ бўлмай, ботир бўлдингизлар.

Насиҳатнинг учинчи бўлими жуда муҳим. Унда тўғри, ҳалол, пок инсонлар бўлиш, ўзгалар мол-мулкига кўз олайтирмаслик, камтарин бўлиш сув билан ҳаводек зарурлиги, айни пайтда, мақтанчоқлик ва дангасалик ёмон иллатларга олиб келиши кескин қораланади:

— Яна учта нарсани айтаман, қулоқларингизга қуйиб олинглар, эсларингиздан чиқармангизлар. Тўғри бўлинг — бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг — хижолат тортмайсиз. Дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз.

“Уч оға-ини ботирлар” эртагининг қахрамонлари меҳрибон, ўз вақтида қаттиққўл, шу билан бирга талабчан ота тарбиясини олганликлари учун сафарда катта муваффақиятларга эришадилар. Йўлда ўзларига дуч келган барча тўсиқ ва ғовларни енгадилар. Ўзларининг ботир ва довжуракликлари билан эл-юртни лол қолдириб, бахтиёр бўладилар.

Ҳаётда кимки яхши ишга қўл урса, яхши нарсаларга эга бўлади, кимки ёмонлик қилса, эл назаридан қолади. Ҳар бир бола дунёда олим ва фозил бўлишга, ўзини софлик ва тўғрилиқ зийнати билан безашга интилиши, Ватан ва халқига муносиб хизмат қилишга ҳаракат қилиши шарт. Ота-онасини эса ҳалол хизматлари билан мамнун этиши керак. Ёшлигидан меҳнат қилишга, илм ўрганишга интилган, тўғри сўз ва софдил инсон доимо эл-юрт олқишига муяссар бўлган.

Ёшлар келажакда яхши хулқ эгаси, эзгу ният ва гўзал фазилатлар соҳиби бўлишлари учун нималар қилишлари лозим? Бунинг учун яхши ишлар йўлида ҳеч қандай қийинчиликлардан қўрқмасликлари, ота-оналари ва тарбиячиларнинг ўғитларига амал қилишлари, вақтни фақат фойдали ишларга сарф қилишлари бутун куч-ғайратларини илм ўрганишга қаратишлари керак.

Ҳа, болалар учун ҳаётда энг буюк ва шарафли бир йўл бор. Бу йўлдан асло чиқмаслик ва адашмаслик керак. Бу йўл инсонийлик йўлидир.

Бу йўлга амал қилган киши ҳамиша бахту саодат соҳиби бўлади, бу йўл одамларга маънавий куч-қувват беради. Шунингдек, халқига ва қариндош-уруғларига қўлидан келган барча яхшиликни қилиш, уларнинг ҳурматини жойига қўйиш ҳар бир кишининг инсонийлик бурчидир.

“Эгри билан Тўғри” эртаги бу фикримизнинг далилидир. Тўғрибой ҳалол, пок, яхши ниятли инсон. У рўзғор тебратишда қийналган. Тирикчиликни ўнглаш учун мардикорчилик қилишга мажбур бўлган. Ана шундай ўй билан шаҳарга отланган. Бисотида битта оти бор, холос.

Тўғрибойнинг ўзи ҳалол-пок бўлганлиги, бировларни алдаш, уларга риёкорлик кўрсатишдек ёмон ният ўй-хаёлида бўлмаганлиги учун йўлда Эгрибой билан ҳамроҳ бўлиб қолади. Халқда — самимият ва садоқатга асосланган дўстлик ҳамиша, ҳар ерда ва ҳар қандай шароитда ишончли бўлади, зарурият ва мажбурият натижасида пайдо бўлган дўстлик эса бундай бўлмайди. У дарё каби гоҳ тошиб, атрофни босади, гоҳ қуриб, суви озайиб қолади, — деганларидек булар ўртасидаги дўстлик ҳам узоққа бормайди. Тўғрибой — шеригим чарчади. Отни навбат билан минайлик. Бўлмаса бу дўстликдан эмас, деб отни Эгрибойга бериши биланоқ Эгрибой отни миниб қочади. Қаранг, донолар олтиннинг софлигини ўтда, ҳайвоннинг кучини оғир юк ортилганда, инсоннинг тўғрилигини омонатга хиёнат этмаслигида билса бўлади, деб бекорга айтмаган эканлар. Эгрибой эгрилигини қилиб дўстга садоқатсизлигини кўрсатади.

Тўғрибой йўлда кўп адашади, ўрмонга кириб қолади ва бир эски тандир ичига кириб тунайти. Кечаси ўрмон йиртқишлари арслон-шоҳ бошлигида тандир атрофига тўпланишиб, бир-бирларига мақтанишади:

Тулки дoston бошлабди:

— Оғайнилар, мен сизларга айтсам, ўн йил бўлдики, ўрмон ёқасидаги горда яшайман. Ўн йилдан бери давлат йиғаман. Мендаги асбоб-ускуна, мол-дунё ҳеч кимда йўқ.

Навбат чия бўрига келибди:

— Ўрмонга туташган катта тепалик остида яшайман. У ерда бир сичқоним бор, ҳар куни туш пайти инидан чиқади, унинг қирқ битта тилласи бор, шуни ўйнагани ўйнаган. Тиллани ўйнаб-ўйнаб яна инига олиб кириб кетади.

Айиқ унинг сўзини бўлибди:

— Бу ҳам унча қизиқ эмас. Ўрмонда бир туп садақайрағоч бор. Қайрағочнинг пастида икки шохчаси бор. Шохлардаги барглар бир қанча касалга даво. Уни эзиб ичилса, ҳар қандай жонивор ўша замоноқ дард кўрмагандай бўлиб кетади. Мен болаларимни шу билан даволайман.

Унинг орқасидан бўри кулиб юборибди:

— Оғайнилар, бизнинг ҳам қизиқ ҳикоямиз бор, — деб гап бошлабди у, — ўрмон ёқасида ўн минг қўй боқилади. Ҳар куни иккита бўрдоқини ейман, мени ушлаш учун

чўпонлар қопқон қўйишади, тузоқ солишади, аммо пиванд қилмайман. Лекин қирда Кимсан чол деган деҳқоннинг бир кучуги бор. Шу кучукни чўпонлар сотиб олишса борми, менинг шўрим қурийд.

Йўлбарс унга қўшимча қилибди:

— Рост айтасан. Қўйларга ўхшаб ўн минг йилқи ҳам ўрмон атрофида ўтлаб юрибди. Мен ҳар куни ўшаларнинг бировини ейман. Улар орасида бир айғири бор. Кимки ўшани минса ва бир қўлида қилдан эшилган камон, бир қўлига узун гаврон олиб, мени қувса, дарров тутади, камонни бўйнимга солиб, гаврон билан урса борми, бир умр йилқилар олдига йўламас эдим.

Тадбиркор, ақл билан иш кўрган Тўғрибой бу суҳбатда эшитганларини амалга оширади. Ҳатто, етти йил бемор ётган шоҳ қизини даволаб, маликага уйланади. У умр бўйи ишлаб, меҳнат қилиб, пешона тери тўкиб тирикчилик ўтказганлиги сабабли подшонинг инъомидан воз кечади:

— Менга беклик тўғри келмайди. Мен содда ва тўғри одамман. Ўрмон ёқасидаги тепалиқдан бир уй қуришга рухсат берсангиз бўлгани. Ўша ерда деҳқончилик қилиб, кун ўтказаман, — деб жавоб берибди.

Тоғ-тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади, деганларидек Тўғрибой ўрмон ёқасида ўзига иморат қуриб, шоҳона ҳаёт кечириб юрганида ноўрин хатти-ҳаракати, ёлғончилиги туфайли ҳаётда эзилган Эгрибой билан дуч келиб қолади. У Эгрибойга турмушда нимагаки эришган бўлса, ўша тандир сабабчи эканлигини гапириб беради.

Эскилар бу дунёни тоққа ўхшатадилар. Унинг орасида туриб нима деб бақирсанг, ўша сўзнинг акс садосини эшитасан. Ҳа, ҳаёт шундай. Эгрибойнинг эгрилиги, алдамчилиги, ўзининг бошини ейди, тандир ичида йиртқичларга ем бўлади.

“Эгри билан Тўғри”да тўғри сўз, ҳалол ва меҳнаткаш бўл, умринг узун, ризқинг улуг бўлади; иш ёқмас, алдамчи бўлсанг дарз кетасан, одамлар назаридан қоласан, ҳеч қачон биринг икки бўлмайди, деган ғоя ётади. Бу эртақ йигитқизларимизни ҳаётда ўзларига тўғри йўлни танлаб олишларида катта ёрдам беради.

Ўзбек халқининг энг машҳур ва таъсирли эртақларидан бири “Ур тўқмоқ” дир. Бу эртақда ўзбекона соддалик,

одамларга ишониш, душманга қарши нафрат ва бошқа фазилатлар мужассамланган.

Эртақда умидворлик, орзу-истак эзгу ният кучли. Бир парча нонга зор халқ турли ўй, хаёл билан худди тушида кўргани каби бой-бадавлат бўлиш, унга бу йўлда кимки тўсқинлик қилса, уни ер билан яксон қилиш ишқи билан яшайди. Бу орзу-тилакни амалга оширишда ҳайвонот олами-ю, паррандалардан кенг фойдаланиш олий мақсадлардан бири ҳисобланади. Ҳамма гап лайлакнинг фақир, жуда ҳам камбағал овчи чолнинг тузоғига ногаҳон тушиб қолишидан бошланади. На бой, на юртга ҳоким бўлиш ўйида ҳам йўқ чолга лайлакнинг худди одамга ўхшаб гапириши, ваъда бериши “лайлаklarнинг бошлиғиман, нима сўрасанг бераман”, деб айтиши қашшоқ чолнинг хаёлини бузади.

Лайлакни қўйиб юборган чол эртасига совға-салом олиш учун унинг олдига сафарга отланади. Ундан “Қайна, хумча”ни сўрайди, “Очил дастурхон”ни тилаб олади. Буларнинг бирортаси ҳам мўъжиза кўрсатмайди — на олтин, на таом бермайди. Негаки, йўлда чол ухлаб қолганида қишлоқ болалари бу сеҳрли буюмларни бошқаси билан алмаштириб қўйишган бўлади. Ахири “Ур тўқмоқ”ни олганидан кейин эртақлардагидек у бой-бадавлат бўлиб кетади. Рўзгорини ўнглайди, чиройли иморатлар қуради, хонни зиёфатга чақиради. “Мен хон бўлсам-у ўша камбағал, қашшоқ чолнинг уйига меҳмондорчиликка бораманми?”, деб уни менсимаганлиги учун хонни жангга чақиради. Ур тўқмоқ ёрдами билан хонни енгган чолнинг юртбоши бўлиб кетиши — дардли халқнинг армони рўёбга чиққанлиги ўқувчини мамнун қилади. Эртақ ҳаётда худди ўша овчи каби дадил ҳаракат қилишга, ўрни келганда жасоратли бўлишга мудом чорлаб туради.

“Ур тўқмоқ”да, ҳалол, поклик, ўзгалар ҳақиға хиёнат қилмаслик, бировларни алдамасликдек олижаноб фазилатлар яхши тасвирланган. “Қуръони каримда” ҳам, Ҳадисларда ҳам бир-бировларингиз билан учрашганингизда, хонадонларингизга кирганингизда салом-алик қилинг, дейилган гап бор. Бунинг олий намунасини эртақда ҳам кузатдик. Овчи ҳар сафар лайлак ҳузурига кирганида салом бериши ва лайлакнинг чолни оғоҳлантириб алик олиши

ўқувчини сергаклантиради, уни салом-аликсиз юрмасликка ўргатади:

“Ассалому алайкум, — дебди чол.

Лайлаквой:

— Ҳақ саломинг бўлмаса, таъзирингни берардим, — деб алик олиши юқоридаги фикримизга асос бўла олади.

Шунингдек, бировларнинг ҳақиға хиёнат қилиш, ўғирлик қилиш яхши оқибатларга олиб келмаслиги, чолнинг буюмларини яшириб қўйган қишлоқ болаларининг тўқмоқ зарбига бардош бера олмай чолга ялинишлари ҳар қандай китобхонни ўйлантириб қўяди:

— Чол ота, тўқмоқни тўхтатинг, биз сизнинг хумчангизни, дастурхонингизни олиб, ўрнига бошқа хумча, бошқа дастурхон қўйган эдик. Тавба қилдик, ота! Тўқмоқни тўхтатинг, дейишди. Чол: “Тур, тўқмоқ!” деб бақирган эди, тўқмоқ уришдан тўхтади. Болалар югуриб бориб, уйларидан “Қайна, хумча” билан “Очил дастурхон”ни чиқариб бердилар.

Хуллас, кимки халқ оғзаки ижодига меҳр қўйса, айниқса, эртакларни кўпроқ ўқиса ҳаётда кам бўлмайди.

ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Маълумки, халқ оғзаки ижоди намуналари ёзма адабиётнинг майдонга келиши ва ривожланишида бой манба бўлиб хизмат қилади. Бу ерда яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, бадиий адабиётнинг тараққиёти жамиятнинг умумий тараққиёти билан ҳам узвий боғлиқдир. Бу жиҳатдан Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарини эслаб ўтиш ўринлидир. XI асрнинг буюк тилшунос олими ўзининг бу китобида бизга кўп маълумотлар беради. Китобда XI аср адабиёти билан бирга, аввалги замонларда пайдо бўлиб, оғиздан оғизга, авлоддан-авлодга кўчиб юрган кўшиқ ва лирик шеърлардан намуналар ҳам келтирилган. Айниқса, меҳнат, қаҳрамонлик, маросим, мавсум кўшиқлари ҳақида батафсил маълумот берилади. Шунингдек, Юсуф Ҳос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Саодатга олиб борувчи билим”), Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар армуғони”) дostonларида ҳамда Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқурғонийларнинг асарларида тил, илм, фан, ахлоқ-одоб масалалари қамраб олинади. Ҳайдар Хоразмий, Қутб, Дурбек, Саккокий, Лутфий сингари шоирларнинг адолатсизлик ва зулмни қоралаш, оддий инсоннинг оғир аҳволига ачиниш, орзу-армонларини қисман бўлса-да ёритишга қаратилган асарлари тарихда муҳим роль ўйнайди. Атоий, Саккокий, Лутфий газаллари тимсолида XV аср ўзбек шеърляти ҳаётини воқеликни акс эттириш соҳасида катта бадиий тажриба тўплади. Бу тажриба Алишер Навоийдек буюк санъаткорнинг вояга етиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни тайёрлади.

Алишер Навоий бутун фаоляти ва ижодини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик

ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. У адолатпарвар, донишманд давлат арбоби, ўзбек классик адабий тилига асос солган ва ўзбек мумтоз адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори бўлиб, даврнинг маданий ҳаётига раҳбарлик қилди, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлиарига ҳомийлик кўрсатди, кўнлаб шоғирдлар етиштирди.

XV—XVI асрларда яшаб ижод этган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида ўша давр ҳаётига доир тарихий воқеалар билан бирга, илм-фанга оид қимматли маълумотлар берилган, турли халқларнинг урф-одатлари, тили, санъати ва адабиёти ёритилган.

XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган икки буюк шоир Муҳаммадниёз Нишотий ва Муҳаммад Шариф Гулханийлар ижоди мумтоз адабиётимиз тарихида алоҳида ажралиб туради. Нишотийнинг халқ оғзаки ижоди асосида яратган “Хусну дил” достони ишқ-муҳаббат, ақл-фаросат, одоб-ахлоққа бағишланган. Шу нарса диққатга лойиқки, дostonда ҳар бири мустақил асар бўла оладиган “Шоҳбоз ва булбул”, “Гул ва Даф”, “Най ва Шамшод”, “Косаи Чин Наргис”, “Бинафша ва Чанг” каби масаллар ҳам берилган. Бу масалларнинг барчасида эл-юртга фойда келтириш, мақтанчоқ бўлмаслик, ортиқча кибр-ҳавонинг зарари каби мавзуларнинг ёритилиши болалар учун ҳар жиҳатдан ибратлидир.

Гулханий ҳам “Зарбулмасал” асарида ўзининг муҳим ижтимоий қарашларини, эл-улус тақдирига муносабатини қизиқарли масаллар орқали ифodalади.

Мунис меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволига қаттиқ ачинди, илм-фан ва адабиёт аҳлининг хор-зорлигидан қайғурди. Шоир кишиларни билим олишга, китоб ўқишга, жоҳил ва ёмонлардан узоқ бўлишга чақирди. Мунис “Саводи таълим” рисоласи орқали болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшди. Унинг маърифатпарварлик ғоялари ўзидан кейин яшаган Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар каби шоирларга ҳам катта таъсир кўрсатди.

Маърифатпарварликни байроқ қилиб кўтарган Абдулла Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Элбек, Мунавварқорилар томонидан ёзилган дарслик ва қўлланмаларда болалар ҳаёти, ўқиши, ахлоқ-одоби ҳақида материаллар берилди.

Абдулла Авлоний (“Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, “Мақтаб гулистони”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (“Енгил адабиёт”, “Ахлоқ ҳикоялари”, “Қироат китоби”) асарларида янги давр нафаси уфура бошлади.

20-йилларда Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир, Фафур Фулом, Файратий, Шокир Сулаймон, Ойбек ва бошқаларнинг катта ёшдаги болалар учун ёзган асарларида илм ва меҳнатга чақириқ кенг ўрин олганди. Кейинчалик бу сафга З. Диёр, Д. Оппоқова, М. Файзий, И. Муслим, А. Раҳмат, Ш. Саъдулла, С.Жўра, М. Оқилова, Қ. Муҳаммадий, Ҳ. Назирлар келиб қўшилди. Улар болаларни яхши ўқишга, илм, фан нурларидан баҳраманд бўлишга, даврнинг ҳақиқий ўғил-қизлари бўлиб камол топишга тарғиб этдилар.

Болалар адабиётимиз йилдан-йилга ривожланиб борди. 30-йилларга келиб, ўзининг профессионал шоир ва ёзувчиларига эга бўлди. Поэзия (Зафар Диёр, Адҳам Раҳмат, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жўра, Маҳмуда Оқилова, Қуддус Муҳаммадий), проза (Мажид Файзий, Доржия Оппоқова, Ҳаким Назир), драматургия (Зафар Диёр, Доржия Оппоқова) соҳаларида болалар ижодкорлари етишиб чиқдилар. Садриддин Айний, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Шокир Сулаймон ва Файратийлир ҳам ўзбек болалар адабиётини юксалтириш ишига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Бу даврда Зафар Диёрнинг “Кўшиқлар” (1933), “Тантана” (1936), “Шеърлар” (1939), “Муборақ” (1940), “Шеър ва ҳикоялар” (1940) тўпламлари ва “Машинист” (1935) поэмаси, “Бахтли ёшлик” драмаси, “Жўнатиш”, “Ножўяликлар” ҳикоялари; А. Раҳматнинг “Дум” (1938), “Бахтли ёшлик” (1939), “Завқли аллалар” (1940), “Шеърлар” (1940), “Ҳийлагар тулки” (1940) китоблари; Султон Жўранинг “Фидокор” (1940); Илёс Муслимнинг “Ўсув” (1932); “Заҳархандалар” (1932) тўпламлари, “Миқти келди” поэмаси (1934); Шукур Саъдулланинг “Ҳайқириқ” (1933) тўпламлари босилиб чиқди.

Бу даврда қардош халқлар адабиётидан жуда кўплаб асарлар ўзбек тилига таржима қилинди. Бунинг натижасида ўзбек болалар адабиёти ҳар томонлама бойиб борди.

Айниқса, “Ёш туркистонликлар”, “Болалар йўлдоши”, “Болалар дунёси”, “Ўзгаришчи ёшлар”, “Ёш куч” каби ойномалар нашрининг йўлга қўйилиши болалар адабиётининг ҳар томонлама ривожланишига сабаб бўлди.

Хуллас, болалар адабиётининг мавзу доираси кенгая борди. Ёшлик, мактаб ҳаёти, она-юрт табиати, халқлар дўстлиги, илм, ҳунар ва техникага муҳаббат мавзулари болалар адабиётидан кенг ўрин олди.

Халқимизда: “Она юртинг омон бўлса, ранги-рўйинг сомон бўлмас”, деган нақл бор. Собиқ иттифоққа немис-фашист босқинчиларининг хиёнаткорона бостириб кириши ўз бахтини, келажагини ҳалол меҳнати билан бунёд этаётган халқнинг оромини, тинчлигини бузди.

Урушнинг биринчи кунлариданоқ Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Собир Абдулла, Уйғун, Мақсуд Шайхзода, Зафар Диёр, Амин Умарий, Файратий, Миртемир, Илёс Муслим, Султон Жўра ва бошқалар фашист босқинчиларининг, албатта, ер билан яксон бўлишига комил ишонч ғояси билан йўғрилган асарлар яратдилар. Урушнинг биринчи кунларидаёқ яратилган Уйғуннинг “Хайрлашув”, Зафар Диёрнинг “Кичкина жангчи”, Илёс Муслимнинг “Ёвни тутдай тўкамиз”, Султон Жўранинг “Текстиль” комбинати тўқувчилари”, Раъно Узоқованинг “Талпин, юрак” шеърлари болалар адабиётида урушни лъанатловчи дастлабки асарлардан бўлди.

Бу давр адабиётининг асосий мавзусини уруш давридаги халқ қаҳрамонларининг фашист босқинчиларига қарши жасоратларга тўла кураши “Хат” (Ҳамид Олимжон), “Мен яҳудийман”, “Сен етим эмассан” (Фафур Фулом), “Ватан ҳақида”, “Йигитларга” (Ойбек), “Кураш нечун?”, “Капитан Гастелло” (Мақсуд Шайхзод), “Ватан ҳақида қўшиқ” (Уйғун), “Ватан”, “Чавандоз” (Темир Фаттоҳ), “Қурол беринг менга ҳам”, “Бизнинг оила” (Зафар Диёр), “Тўпчи Муҳаммад” (Султон Жўра), “Онамнинг айтганлари” (Адҳам Раҳмат), “Биз енгамиз” (Ҳасан Саид) тасвири ташкил этди.

1941 йилнинг июль ойидаёқ “Ўлим ёвга” адабий тўплами босилиб чиқди. Тўпламдаги шеърларда ғалабага бўлган комил ишонч жўшиб куйланади.

“Ватан учун” тўплами ҳам шу йилда юзага келди. Ундаги шеърлар мавзу жиҳатдан янада кенгайтирилганлиги,

га”, “Темирчилар минбари”, Шукур Саъдулланинг “Ёшлик”, “Сен нима қилдинг?” каби асарларида болаларнинг фронт орқасини мустақамлашдаги жанговар меҳнатлари намоён бўлади.

“Сен нима қилдинг?” шеърининг қаҳрамонлари ўзларига ҳам, ўзгаларга ҳам талабчан болалар. Ҳар бир кун, ҳар бир дақиқани меҳнат муваффақияти билан ўтказишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйганлар. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларига жиддий савол берадилар:

— Фронт учун не қилдинг?
Навбат сенга! Сўйла қани,
Нималарни эп билдинг?!

Жавоб ҳам аниқ:

...Ўйлаб топдим: уйга кирдим,
Кездим ҳар ённи бир-бир.
Боғлар ошдим, кўп йўл юрдим,
Йиғдим терсагу темир.
“Булар фронт учун!” — дея
Элтдим мактабим сари, —

шу зайлда ҳар бир боланинг қўшган улуши беш ўртоқ ўрта-сида муҳокама қилинади. Ва ниҳоят улар: “Бундан ўку танк бўлади!”, дея ўз ишларидан қаноат ҳосил қиладилар.

Шеърда ҳар бир боланинг фикри-ўйи, орзу-умиди ишонарли тарзда ифода этилади.

Урушдан сўнгги давр болалар шеъриятида она-Ватан, гўзал диёр, ҳур ўлкамиз тўғрисида яратилган асарлар диққатга сазовордир. “Яшна, Ватан” (И. Муслим), “Обод ўлкам”, “Юртимизнинг юраги” (П. Мўмин), “Менинг Ватаним”, “Бахтли болалар” (Қ. Ҳикмат), “Ўлкамизнинг тонги отмоқда” (А. Раҳмат), “Деҳқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси” (А. Орипов), “Она деган сўз” (О. Матжон) ва бошқалар. Бу мавзуда яратилган шеърларни санаган билан тамом бўлмайди.

Бу мавзуда яратилган асарлар ичида Абдулла Ориповнинг “Деҳқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси” шеъри болалар адабиётининг кейинги йилларда қўлга киритган

жиддий ютуқларидан бўлди. Ўзбек болалар шеърлятида Ўзбеки —стон ҳақида кўплаб асарлар бор. А. Орипов уларни такрорламадан ўзига хос оригинал асар ёзган. Шеър қаҳрамонлари ўн икки вилоятдан чиққан аълочи, жамоатчи ўқувчи болалар. Улар ўз жойларининг тарихини яхши билишади. Поездда ўзларига ҳамроҳ бўлган бобонинг саволларига лўнда-лўнда қилиб жавоб беришади. Ўзбекистондаги ҳар бир вилоятнинг ўзига хос бойлиги, шаҳарлари, бағри кенг одамлари китобхон кўз ўнгида бир-бир гавдаланади.

Ўзгаро суҳбат асосига қурилган бу шеърда бобонинг якуний нутқи жуда салмоқли. Тўрт мисра шеър билан тобора гуллаб-яшнаб бораётган, ўзига мустақил бўлиб, ўз тақдирини бунёд этаётган диёримизнинг хусн-жамоли, қудратини бир бутунлигича ифода этилган:

Сиз атаган ҳар бир жой
Битта бўстон бўлади,
Ҳаммасини қўшсангиз,
Ўзбекистон бўлади.

Ўзбек халқи азалдан меҳнаткаш халқ. Ишчанлик бизга ота-болаларимиздан мерос бўлиб қолган. Қ. Муҳаммадининг “Этик”, “Бувимнинг ҳикояси”, Ҳ. Ёқубовнинг “Сирдарё офтоби”, Шукур Саъдулланинг “Ҳовлимизнинг болалари”, “Дастёр қиз”, “Боғбон қиз”, Илёс Муслимининг “Ойхон ва райхон”, “Ишчан асаларилар”, “Сенинг совғанг”, Пўлат Мўминнинг “Далаларга қарасам”, “Офтоб чиқди оламга”, Қудрат Ҳикматнинг “Бобо ва набира”, “Жўжам, юрма лақиллаб”, “Толиб Йўлдошнинг “Вақт қадри”, Юсуф Шомансурнинг “Барака”, “Тиқувчи”, Турсунбой Адашбоевнинг “Шанбалик”, Рауф Толибнинг “Бобо хурсанд, Нодира хафа”, Қамбар Отанинг “Меҳнатдан завқ оламан” шеърлари бевосита меҳнат мавзусига бағишланган.

Истеъдодли шоир Қамбар ота узоқ йиллардан бери болаларни меҳнатсеварликка чорлаб шеърлар ёзиб келади. “Меҳнатдан завқ оламан” асари шулардан бири. Асарнинг лирик қаҳрамони соғлом ва тетик бола. Бунинг асосий сабаби унинг меҳнаткашлигида. Бола ишлашни, айниқса катталарнинг юмушларига ёрдам беришни яхши

кўради. Лирик қаҳрамоннинг меҳнати, орзу-хастаёли ёш китобхоннинг эзгу ниятига мос тушади:

Соғлом, қувноқ боламан,
Меҳнатдан завқ оламан.
Агарда иш қилмасам,
Тез зерикиб қоламан.
Катталарга дастёрман,
Хизматига тайёрман.

Меҳнат — бахт. Ўша бахтни қўлга киритиш, меҳнат унумдорлигини ошириш учун эса энг аввало илм-фанни пухта ўзлаштириб олиш керак. Қ. Муҳаммадий “Кичкина мичуринчилар” шеърида меҳнатнинг зое кетмаслигини алоҳида таъкидлайди:

Илмини билиб олсанг,
Мўлжалинг хато кетмас.

Меҳнат дунёда буюк иш. Кимки бу ишнинг этагини тутса, у ҳеч қачон кам бўлмайди. Шоирларимиз ўз асарларида болаларни меҳнаткаш бўлишга, меҳнат шайхлини ҳурмат қилишга, уларнинг пешона терлари эвазига бунёд этилган нарсаларни эъзозлашга, асраб-авайлашга даъваткор шеърлари билан китобхон меҳрини қозонмоқдалар.

Болаларни боғча ёшидан бошлабоқ табиатга муҳаббат руҳида тарбиялаш муҳим ишлардан бири ҳисобланади. Болалар ижодкорлари бу масалага алоҳида эътибор берадилар. “Кичкина боғбон ҳақида дoston”, “Сув билан суҳбат”, “Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса” (Зафар Диёр); “Тўрт фасл” (Ш. Саъдулла); “Бизнинг боққа келинлар” (Ф. Фулом); “Бойчечак”, “Ғунча” (Уйғун); “Ўрик гулаганда” (Ҳ. Олимжон); “Юртимиз табиати”, “Тилла қўнғиз” (И. Муслим); “Табиат алифбоси”, “Қанотли дўстлар” (Қ. Муҳаммадий); “Баҳор”, “Тоғ манзараси”, “Сув” (Қ. Ҳикмат); “Тошбақа” (Ю. Шомағмур); “Бир чўнтак ёнғоқ” (М. Аъзам); “Баҳолар”, “Мақтачочқумоли” (Т. Адашбоев); “Баҳор ва мен”, “Қушча сўзи” (Р. Толиб); “Камалак афсонаси” (О. Матжон) ва бошқалар шулар жумласидандир. Булар орасида Шукур Саъдулланинг “Кичкина қушча” асари алоҳида ажралиб туради. Унда

болаларнинг қушларга бўлган меҳри, ғамхўрлиги мисралар қатига чуқур сингдирилади.

Болалар шоири Олим Маҳкам ўзига ўзи талабчан қалам-кашлардан бири. У ўзининг ҳар бир асарини қайта-қайта ишлайди, тилининг содда, бадий, мукамал бўлишига катта эътибор беради. “Капалак” шеърини олиб кўрайлик. Тўрт мисрадан иборат бу асар нақадар оддий, нақадар содда. Аммо жуда таъсирчан. Инсонлар у ёқда турсин, ҳатто, ҳашорат-у қурт-қумурсқалар ҳам табиатнинг мудом гулдек яшнаб туриши тарафдори эканлиги аён бўлади:

— Капалакжон, бери кел,
Бунча парвоз этасан.
— Мени қувма Эркинжон,
Гулни босиб кетасан.

Тинчлик ва дўстлик! Бу икки сўз бир-бирига эгизак. Болалар адабиётида бу мавзу муҳим ўринлардан бирини эгаллайди. Фафур Фулом (“Каптар учар, ғоз учар”, “Тинчлик арчаси”), Қ. Муҳаммадий (“Урушга йўл бермаймиз”), Ш. Саъдулла (“Тинчлик қуши ҳақида мен ўқиган шеър”), И. Муслим (“Дўстлик”), Қ. Ҳикмат (“Тинчлик ҳақида кўшиқ”), Шухрат (“Тинчлик алласи”, “Дўстлик гули”), Мардонқул Муҳаммадқулов (“Уч каптарим, уч”), Юсуф Шомансур (“Орзулар бир”), Сафар Барноев (“Биз болалар”), Турсунбой Адашбоев (“Дўстлик”) каби шоирлар китобхонларни тинчлик ва дўстлик руҳида тарбиялашга баракали ҳисса қўшдилар.

Қуддус Муҳаммадийнинг “Урушга йўл бермаймиз” шеъри болаларнинг севимли асарларидандир. Унда етук инсонларнинг асосий мақсади тинчлик ва осойишталик эканлигини болалар руҳига сингдириб, уларни тинчлик учун курашга чақиради:

Дейсан, танда жоним бор,
Тинчлик учун курашай,
Урушга ҳеч йўл бермай,
Ватан, халқим яшнатай.

Қуддус Муҳаммадий бу билан чегараланиб қолмай, тинчлик тарафдорларининг енгилмас куч-қудратини, ас-

тойдил ҳаракат қилинса тинчлик урушни енгиши муқар-
рар эканлигини шундай ифодалайди:

Тинчлик бўлсин ҳамма ёқ,
Бунинг учун ҳамма вақт,
Курашар жам бўлиб халқ,
Урушга йўл бермаймиз,
Тинчлик енгар, тинчлик ҳақ.

Болаларнинг суюкли шоирларидан бири бўлган Қуд-
рат Ҳикмат “Дўстлар, беринг қўлга-қўл” шеърисида Қуддус
Муҳаммадийнинг фикрини давом эттириб, шундай ёзади:

Тинчлик доим сақланар,
Қасд қилган мажақланар.
Дўстлар, беринг қўлга-қўл,
Урушга ҳеч қўйманг йўл”!

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида тинчликнинг
асосий гарови бўлмиш дўстлик мавзуси тобора кенгайиб
бормоқда. Бу мавзуда айниқса С. Жаббор, Э. Раимов, Р. То-
либ, А. Обиджон, Ҳ. Имомбердиев ва бошқалар ғоявий-
бадий мукамал асарлар яратмоқдалар.

Бугунги ўзбек болалар шеърисига ҳақида гап кетар экан,
мактаб ҳаётини акс эттирадиган асарлар ҳақида алоҳида
тўхталиб ўтиш керак. Ҳамма нарса ўқишга, мактабга боғ-
лиқ. Мактаб мавзусида ёзилган шеърларда озода мактаб-
лар, унда қайнаётган бахтли ҳаёт, болаларнинг илм-фан
нурларидан баҳраманд бўлишга интилишдек ижобий фа-
зилатлари ифодалангани.

Илём Муслимнинг “Мактабим”, “Китобчам” шеърла-
ри кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган. “Мак-
табим”ни ўқиган болада ўқишга, илм-фан нурларидан
баҳраманд бўлишга интилиш янада ўсади.

Она каби меҳрибон —
Илм-фанларга макон,
Яйраб ўқийман ҳар он,
Қадрдоним, мактабим!
Сенда дарслар хилма-хил,
Онгим ўсар йилма-йил.
Севинчларга тўлар дил,
Қадрдоним, мактабим”

Аълочи ўқувчининг мақсад ва нияти ҳам аъло даражада. Унинг мақсади ўсиб, улғайиб халқ учун, она-ўлка учун ҳақиқий хизматкор бўлиб вояга етиш:

Аъло ўқишдир бурчим,
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халқим учун,
Қадрдоним мактабим!

Пўлат Мўминнинг “Хоҳ ўқишда, хоҳ ишда”, “Ер чопилди, жавоб топилди”, “Синфимиз кўшиғи”, “Устозлар”, Рауф Толибнинг “Катта танаффусда”, “Ўртоғимиз йўқолди”, “Уй вазифаси”; Эргаш Раимовнинг “Энди катта бўламан” каби асарларида шу куннинг нафаси сезилиб туради.

Одатда болалар орзулар қанотида яшайди. “Энди катта бўламан” шеърида боланинг орзу-нияти ниҳоятда буюк. Тезроқ ўсиб, улғайиб мактаб ўқувчиси бўлиш:

Бултур эдим олтида,
Ёшим етмай қолди-да,
Мактабга ёзишмади,
Ўқишга олишмади.
Йиллар юрмас кетига,
Бу йил тўлдим еттига.
Энди катта боламан,
Мен мактабга бораман.

Болалар ростгўй, ҳалол, покликни яхши кўришади. Алдамчилик, ёлғончилик, хушомадгўйлик уларнинг характерларига тўғри келмайди. Рауф Толиб болалардаги бундай хусусиятни “Ўртоғимиз йўқолди” шеърида яхши ёритган. Валижон ўзининг енгилтаклиги, ёлғончи ва хушомадгўйлиги, фақат ўз фойдасини кўзлаб иш кўриши билан синфда обрўсини йўқотган:

Ўз фойдасин ўйлар у
Дўст бўлсин қандоқ?
Орамиздан йўқолди,
Эҳ, битта ўртоқ...

Бугунги кун болалар шеъриятида ҳарбий ватанпарварлик мавзуси ҳам анча мукамал. Уруш даври шеърияти тас-

вир марказида турган жанговарлик, фашист босқинчиларига кучли нафрат, Ватан ҳимоясига чақириқ, байналмилал дўстлик ғоялари сўнгги давр шеърлятида ҳам асосий мавзулардан бирига айланди. Аммо энди давр билан боғлиқ равишда тасвир услубининг бирмунча ўзгарганини кўришимиз мумкин. Жумладан, уруш даври шеърлятида лирик қаҳрамоннинг бевосита жанг майдонларидаги кечинмалари ифодаланса, кейинчалик жанг қаҳрамонларининг эсдаликлари ёки у ҳақда бошқаларнинг таассуротлари, тинчлик учун кураш ғояси, урушнинг фақат ҳалокатли оқибатларини ифода этиши биринчи ўринга чиқарилди. Бу ҳол шеърлятда ҳарбий ватанпарварлик туйғусининг, тушунчасининг тобора кенгайиб, янги-янги қирралари намоён бўлаётганлигини, давр талаби асосида ижодий анъананинг давом этаётганини, бойитилаётганини кўрсатади.

Урушдан кейинги ҳарбий ватанпарварлик шеърляти учун характерли хусусиятлар уруш қаҳрамонлари жасоратининг кўпроқ иккинчи шахс томонидан ҳикоя қилинишида ҳам кўзга ташланади. Урушга муносабатнинг бу шаклини Уйғун (“Менинг акам”), Асқад Мухтор (“Тинчлик солдати”) каби кекса авлод вакилларида тортиб, Турсунбой Адашбоев (“Ўғлимга”), Сафар Барноев (“Дадамнинг қўллари”) сингари кейинги авлод қаламкашлари ижодида ҳам учратиш мумкин.

Ўзбек болалар шеърлятининг урушдан кейинги даврда яратилган намуналари кўздан кечирилганда, ҳарбий ватанпарварлик мавзусига турлича ёндашилганини кўришимиз мумкин. Жумладан, Мавлон Икром “Ёш партизан” поэмасида қримлик ёш партизан Виктор Коробковнинг жасоратига оид ҳужжатлардан фойдаланса, Қуддус Муҳаммадий, Толиб Йўлдошлар уруш сабабчиси бўлган фашистларни фольклордаги яъжуж-маъжужлар каби анъанавий образлар тасвири орқали урушни лаънатлайдилар. Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари Илём Муслим ва Шухратлар фашистларнинг кирдикорларини ўша воқеаларнинг бевосита шоҳидлари сифатида ҳаётий, таъсирчан гавдалантирсалар, Турсунбой Адашбоев, Қамбар Ота, Азиз Абдураззоқ, Шамси Одил, Рауф Толиб, Қутби Носирова ва бошқалар кўпроқ оталар ва болаларнинг аччиқ хотиралари тарзида қаламга оладилар.

Толиб Йўлдошнинг “Бобом эртак айтсалар” шеъри бевосита уруш қатнашчисининг невараларига жанг-жадаллар ҳақидаги эртаги тарзида битилган. Болаларга эртак туюлган бу воқеалар аслида эртак эмас, оддий жангчининг кўрган-кечирганларидир.

“Қилич ботир”, “Алпомиш”, “Алдар кўса” дostonларини жон қулоғи билан тинглаган болаларнинг фашист босқинчилари тўғрисидаги ҳикоядан вужудлари ларзага келади.

Бобо ўз гапини Гитлернинг таърифидан бошлайди:

Кўнғиз мўйлов, чалабош,
Гитлер деган алвасти,
Қилган мудҳиш жиноят,
Ҳеч ёддан чиқмас асти.
Таг-туғи йўқ бу махлуқ,
Одамхўр экан билсак,
Нималар қилмас эди,
Эркига қўйиб берсак!..

Бобо нутқидаги нозик ўхшатишлар, айниқса, Гитлернинг одамхўрлиги, ташқи кўринишининг беўхшовлиги болалар қўлоғини динг қилади. Шеърда болаларни ҳайратга солган нарса Гитлернинг кўринишигина эмас, балки унга ҳикоячининг нафратли муносабати ҳамдир. Бобонинг Гитлер бошлиқ фашистлар ҳақида ҳикоя қилаётиб, ғазабдан юзларининг оқариб, ўзгариши тингловчиларда ҳам, китобхонда ҳам Гитлерга нисбатан нафрат уйғотади.

Юқорида Ватан посбонларининг жасорати кўпроқ ўзга шахс, хусусан, оталар, укалар ва болалар тилидан ҳикоя қилинишига тўхталган эдик. Ота-оналарнинг фарзандлари ёхуд фарзандларнинг ота-оналари, укаларнинг акалар билан фахрланиши, ўзларини улар жасорати учун қай жиҳатдандир даҳлдор ҳисоблашлари табиий ҳолдир.

Аммо бу анъана сўнгги йиллар ёшлар шеъриятида ўзини оқламаяпти. Анвар Ҳожининг “Мен акамни кузатдим”, Ҳабиб Раҳматнинг “Аскар укаси”, Файзи Шоҳисмоилнинг “Ботир аскар” шеърларида акаларини ҳарбий хизматга кузатган болаларнинг уларга ҳаваси; Шамси Одилнинг “Ота мерос”, Рауф Толибнинг “Ота изидан” шеърларида болаларнинг содиқлиги тўғрисидаги аҳду-паймонлари қуруқ баён қилинади.

Ҳарбий хизматни ўташ ҳар бир йигитнинг муқаддас бурчи. Кичкинтойларнинг буни орзиқиб кутиши ҳеч кимга сир эмас. Бинобарин, кичик қаҳрамонларнинг акалари билан фахрланиши, қуйидаги парчаларда баён этилгани каби тезроқ катта бўлиб, ҳарбий кийимни кийишни орзу қилишлари кишига ғайритабиий туюлмайдди.

Мен ҳам улғайиб бир кун,
Акамларга етаман.
Бўлиб Ватан аскарлари,
Ўз бурчимни ўтайман.

(“Мен акамни кузатдим”),

Ватанимни,
Халқимни
Кўз қорамдек сақлайман,
Аскар акамга ўхшаб
Эл ишончин оқлайман

(“Аскар укаси”).

Дейман тез-тез ўтсайди
Иммилламай йил,
Каттакон бўлар эдим
Сизлардек қойил.
Сўнг Ватан хизматига
Отланиб мен ҳам,
Бўлардим сиздай ботир —
Аскар чинакам.

(“Ботир аскар”).

Бу ерда биз айтмоқчи бўлган гап учта шеърдан олинган парчалардаги мазмуннинг ўхшашлигидагина эмас, балки жажжи қаҳрамонларнинг Ватан хизматига отланишини орзу этишларига сабаб бўлаётган воситаларнинг ҳам айнан ўхшашлигидадир. Бизнингча, шеърлардаги кичкинтой қаҳрамонлар акаларининг ҳарбий қисм сафига чақирилиши ёки аскарларни кўришни айтиб, орзу қилишнинг ўзи етарли эмас. Қаҳрамонлар қалбидаги сунъий ҳиссиётнинг китобхонга кўчмаслиги сирини шундан излаш керак.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ўтган давр ичида ўнлаб поэмалар, эртақлар, дostonлар майдонга келди. Ойбекнинг “Зафар ва Заҳро”, “Бобом”, Қ. Муҳаммадийнинг

“Дунёда энг кучли нима?”, “Солижон”, Шукур Саъдулланнинг “Лақма ит”, “Икки донишманд”, Пўлат Мўминнинг “Ўринбосарлар”, “Эҳ, роса ширин экан”, “Холнинг жийрон велосипеди”, “Олтин най”, “Жалил эшитган эртақ”, Қудрат Ҳикматнинг “Тошбақалар ҳужуми”, “Бобо деҳқон ҳангомаси”, “Човқар”, “Чирчиқ фарзанди”, Рамз Бобожоннинг “Чўпон ўғли”, Сафар Барноевнинг “Биз деҳқон боласимиз”, “Олтин шаҳар ҳақида афсона”, “Олтин ошиқлар”, Миразиз Аъзамнинг “Ақлли болалар”, “Бедананинг бувиси”, Турсунбой Адашбоевнинг “Довонлар”, “Ҳарфларнинг саргузашти”, Тошпўлат Ҳамиднинг “Асрорқулнинг қўчқори”, Эргаш Раимовнинг “Бир дона япроқ”, Рауф Толибнинг “Сеҳргар дўстим бор”, “Мақтанчоқ”, Азим Усмоннинг “Ғаройиб Аждарҳо”, Кавсар Турдиевнинг “Тошкесақлар мамлакатида” каби поэма ва эртақ-достонлари яратилди.

Шоир Пўлат Мўмин “Кўнгил истар яхшилик” асарида болалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга муҳаббат, бирлик, байналмилаллик масалаларини илгари суради. Болалар ҳаётида содир бўлаган ютуқ ва камчиликлар бадиий бўёқларда, қизиқарли эпизодларда чизиб берилади. Бир сўз билан айтганда, мактаб ўқувчиларининг жозибали ҳаёти завқ-шавқ билан тасвирланади.

Шоир энг аввало янги “маҳалланинг чиройи” бўлган жонажон мактаб биноси ҳақиқатан ҳам “билим саройи”га айланиб кетганлигини мароқ билан тасвирлайди. Ана шундан кейингина ўқувчини бу ерда таълим-тарбия олаётган ўз қаҳрамонлари билан таништиради. Поэманинг ҳар бир саҳифасида эзгулик, олижаноб инсоний фазилатлар қабартирилган ҳолда ёритилади. Асарнинг асосий сюжет чизигини ташкил этган Ўктам образи ёш китобхонни ўзига мафтун этиб олади. У жуда шўх, олов қалбли. Томда варрак учуриб юриб йиқилиб тушган, шунинг учун “мияси сал лат еган”. Натижада асаб касалига гирифтор бўлган. Ўктам оқкўнгил, ростгўй, ҳақиқатчи бола. У ҳаётга ҳақиқат кўзи билан қарайди, бошқаларнинг ҳам шундай бўлишини истайди. Аммо ўзи ўқийдиган синфда Толибга ўхшаган баъзи ўйинқароқ, қитмир, шоир сўзи билан айтганда “олифта” болалар унинг жиғига тегади, асабини бузади,

касалини кўзгайди, синфдан-синфга ўтолмаганини юзига солади.

Яхши гапнинг шайдоси бўлиб қолган Ўктамнинг касали кўзгаб, йиқилиб қолиши ёш китобхонда Ўктамга нисбатан чуқур ачиниш, Толибга нисбатан эса нафрат ҳиссини уйғотади.

Бир неча кундан сўнг тузалиб кетган Ўктам ўқишга шўнғиб кетади.

Толиб Шокир аканинг касал бўлиб қолганини эшитиб, хурсанд бўлади, дарров ўйин-кулги, бекорчилик ҳақида оғиз кўпиртириб гап сотади:

Шокир акамиз бу гал
Яхшиям бўлди касал.
Дарсга келмасмуш анча,
Ўйнаймиз хоҳлаганча, —

деб устозига ачиниш ўрнига хурсандчилигини билдиради. Бу гап Ўктамга қаттиқ ботади. Шунда у Толибни яхшиликка чақиради, ўқитувчи-устозга бундай муносабатда бўлмаслик кераклигини уқтиради. Аммо жанжалкаш Толиб бу гапларга қулоқ солиш ўрнига Ўктамнинг жигига тегеди, асабини бузади, уни мушт кўтаришга мажбур қилади. Касали кўзгаган Ўктам шифохонага тушиб қолади. Синфдаги айрим ўқувчилар Толибни уриб қочиб кетди, деган гап тарқатишади. Фақат самимий дўст Қодиргина бу гапга ишонмайди. Ўктамнинг беозор, софдил эканлигини исботлашга уринади.

Толиб Ўктам устидан ўқитувчи-устозларга арз қилади. Ўктамнинг уйига отасини бошлаб боради. Лекин воқеа давомида китобхон Толибнинг чақимчи, ўқишга хуши йўқ, гердайган бола эканини билиб олади.

Достонда жамоат тарбиясининг аҳамияти ғоятда чуқур ифодаланган. Ўктам соғайиб ўқишга қайтади. Ўктам ва Толиб жанжали муҳокамасига бағишланиб ўтказилган синф мажлиси достоннинг энг авж нуқтаси ҳисобланади. Бу ерда ҳақиқатгўйлик, аъло ўқиш, дўстларни, катталарни ҳурмат қилиш, ахлоқ-одобда бошқаларга ўрнак бўлиш каби масалалар тарғиб этилади. Ёлғончилик, беодоблик, ўзгаларни менсимай худбинлик қилиш қораланади.

Қодирнинг йиғилишдаги сўзи айниқса, характерлидир. У ҳақ гапни айтади. Ўқтамнинг гуноҳсиз, Толибнинг эса айбдор эканлигини бирма-бир исботлайди, ҳаммани ўз фикрига ишонтира билади.

Натижада Толиб дакки ейди, ўз қилмишини бўйнига олиб, ўртоғини ноҳўя хафа қилиб юргани учун ичи ачийди.

Асарнинг охирида Толиб аввалги гердайган, олифта, димоғдор бола эмас, аксинча, оддий, ширинсухан ўқувчига айланади.

Бир қаранг-чи Толибга
Эмас унча олифта.
Гаплашсангиз агарда
Анча тушган эгардан.

“Кўнгил истар яхшилик” достони баъзи нуқсонлардан қатъи назар қаҳрамонларнинг ҳаётийлиги, жонлилиги, уларнинг олға интилишлари, ҳақиқий инсон бўлиб камол топишга ҳаракат қилишлари билан қимматлидир. Зотан, турмуш тарзи, ижтимоий муҳит ўзгариши натижасида болалар тасаввурлари, фикрлари, тушунчалари, қисқаси, онглари ҳам ўзгариши табиий эканлиги шу зайлда очиб берилади.

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида шеърят ривожлангани каби насрда ҳам салмоқли асарлар юзага келди. Ёзувчиларнинг янгидан-янги авлодлари камол топди. Айниқса, ҳикоячилик ўсди. Болаларнинг ёши, қизиқиши, дунёқарашига тўла жавоб бера оладиган ҳикоялар бунёд этилди. Ҳаким Назир, Ёқубжон Шукуров, Шукур Саъдулла, Носир Фозилов, Худойберди Тўхтабоев, Турғунбой Ғоипов, Раҳмат Азизхўжаев, Латиф Маҳмудов, Фарҳод Мусажон, Собир Юнусов, Оқилжон Хусанов, Маҳмуд Муродов, Нодир Назаров, Эргаш Раимов, Сафар Барноев, Абдусаид Кўчимов, Рауф Толиб, Анвар Обиджон ва бошқаларнинг кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган ўнлаб ҳикоялар тўплами босилиб чиқди.

Жуда кўп ҳикояларда кичкинтойларнинг ҳаётлари ўз ифодасини топмоқда. Шодмонбек Отабоевнинг “Итолғи” ҳикояси қуш, қурт-қумурсқаларни севиш, ардоқлашга қаратилган. Итолғи чумчуқ ва чуғурчуқларни тутиб олиб ейдиган қуш. Шукурвали ака итолғини жияни Шавкатга сов-

ға қилади. Шавкат узум кўриқлашда ундан фойдаланмоқчи эди. Аммо қуш уларникада ўзини эркин сезмайди. Бунинг сабабини суриштирганда Шавкатнинг отаси бу махлуқ озод ва эркинликни қўмсаётганлигини тушунтиради. Шавкат қушларни яхши кўрадиган, раҳмдил бола. У итолғини қафасда уч кун зўрға ушлаб туради. Қафасда қуш эмас, ўзи ўтиргандек бўлади ва итолғини қафасдан бутунлай чиқариб юборади. Қуш болага раҳмат, дегандек парвоз қилиб кетади.

Болалар қиссачилигида ҳам кўплаб яхши асарлар яратилди, адибларнинг янги-янги авлодлари камол топди. Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳордан тортиб бугунги кунга қадар ҳисоблайдиган бўлсак, уларнинг сони ниҳоятда ўсди. Бунга мисол қилиб Ҳаким Назир, Шукур Саъдулла, Худойберди Тўхтабоев, Ҳожиакбар Шайхов, Анвар Обиджон, Латиф Маҳмудов, Носир Фозилов, Фарҳод Мусажон, Ҳабиб Пўлатов, Муқимжон Ниёзов, Рустам Раҳмонов, Ибохон, Шукур Холмирзаев, Оқилжон Хусанов, Марва Жалолитдинова, Асад Дилмурод, Абдусаид Кўчимов, Эргаш Раимов, Маматқул Ҳазратқулов ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Бу давр болалар қиссачилигининг мавзу доираси жуда кенгайди. Катталарнинг меҳнати, уларнинг жасоратлари (“Ёнар дарё”); иккинчи жаҳон урушида иштирок этиш (“Рустамжоннинг саргузаштлари”); тобора гуллаб-яшнаб бораётган гўзал шаҳарларимиз ва бағри кенг, инсонпарвар одамларимиз (“Командирнинг бошидан кечирганлари”); ўтмишда зулмкорга қарши кураш, бахтли ва ёруғ кун учун интилиш (“Қачал полвон”); иккинчи жаҳон уруши даврида болалар ҳаёти ва уларнинг колхоз даласидаги фаолияти (“Чангалзордаги шарпа”); етим-есир болаларнинг турмушлари (“Улуғ кун”, “Сен етим эмассан”); чорвадорларга кўмак (“Оқ отли”); ўқувчиларнинг далачилик бригадалари (“Замон”); шўх ва ўзбошимча болалар ва уларнинг қайта тарбияси (“Бизнинг роман”) каби мавзулар бу давр қиссачилигида етакчи ўринда туради.

Ҳаким Назирнинг “Ёнар дарё” қиссасининг асосий қаҳрамони Дамир. У отадан жуда эрта жудо бўлган. Адиб бошда болани анча шўх, онанин гапига қулоқ солмайдиган, яхши ўқимайдиган, бир оз ўзбошимча қилиб кўрсата-

ди. Боланинг бундай салбий томонлари қуйидаги лавҳада шундоққина кўзга ташланиб туради:

“Бувим билан ойим айвондан туриб кетишлари биланок, мен лип этиб ўтинхонага ўтдим. У ерда товуқ катаги бор эди. Мўралаб кўрдим. Товуқ тухум қўйибди-ю, чиқиб кетибди. Бир эмас, иккита тухум. Ушлаббоқсам, ҳали илиққина. У ёқ-бу ёққа аланглаб олдим-да, тухумнинг икки ёғини чўп билан чумчуқ кўзидай тешиб, оғзимга хўп этувдим, лиққа кетди. Қани энди устидан юшоқ нон бўлса, еб юборсанг. Оёқ учида ошхонага кирдимда, яримта булқачани чўнтакка уриб чиқдим. Яна келиб стулимга ўтирдим. Бирдан ҳиқичоқ тутиб қолди. Ҳиқичоқ босилармикан деб водопроводдан бир ҳовуч сув ҳам ичиб олдим. Қорним тўйганга ўхшайди. Энди дафтардаги ҳарфлар, рақамлар учишни қўйиб, ўз ўрнига қўнди. Лекин қўнгани билан миямга кирмади. Негаки, уй ичидан ойимнинг йиғи аралаш овози эшитилаётган эди. У бувимга дерди:

— Бу мени куйдирадиганга ўхшайди. Тепасида ҳақ деб турсангиз, ишга қарайди, бўлмаса йўқ. Пешонам шўр бўлмаса...”

Ёзувчи Дамир билан Султон амаки муносабатлари тасвири орқали инсон тарбиясида ота-онанинг ролига алоҳида урғу беради. Қиссада Газлидаги ҳаёт, одамларнинг турмуши, Бўрон ва Қўлдошларнинг ахлоқ-одоблари ҳам Дамирнинг оёққа туриб олишида асосий манба бўлиб хизмат қилиши кўрсатилади.

Рустам Раҳмонов “Чангалзордаги шарпа” қиссаси билан иккинчи жаҳон уруши даври болаларининг тиниб-тинчимас образларини яратиб берди. Ахир уруш даҳшатлари узоқ Тошота қишлоғида ҳам акс-садо берган эдида! Тошоталиклар кечани кеча, кундузни кундуз демай душман билан ғойибона жанг қиладилар. Ҳа, уруш ташвиши каттага ҳам, кичикка ҳам барабар тушган эди.

Оташ ўжар, ўз айтганидан қолмайдиган бола. Ёзувчи бу бола образига шундай таъриф беради: — ўжар одамнинг, айниқса ўжар боланинг табиати қизиқ. Ундайларни бир нарсага ўчакиштириб бўлмайди. Қиламан деса, қилади, ўламан деса ўлади. Айтганини қилиш учун ҳеч нарсдан тоймайди. Бўлмаса, Оташ онасининг иссиқ бағрини

ҳечам тарк этмасам дейди. Лекин, ўжарлик! Ҳа ҳаммасига унинг шу ўжарлиги, шарт кесарлиги айбдор.

Оташ нега бунчалик ўжар. Унинг ўжарлигига давр, уруш сабабчи. Бола отасини қаттиқ соғинган. У отасини кўрмоқчи, немис-фашистларга қарши курашда отасига кўмаклашмоқчи. Аммо ота узоқда. Унга ета олмаган боланинг феъл-атвори ҳам жуда бошқача. Ҳамма касаллик мана шунда.

Роҳат кампир қишлоқ болаларини тўплаб жуда ажойиб-ғаройиб эртақлар айтиб беради. У айтган эртақлар орасида паҳлавонлар, довюрақлар, сеҳргарлар, ишёқмас-удангасалар, турли алвасти-ю, жинлар бор.

Оташ бугун ажиналардан бирини тутиш хаёли билан банд. У чакалакзорга бормоқчи, бир ажинани тутиб, уни ялинтириб-ялинтириб, кейин “бор, Гитлерни тутиб кел дейман. Уни тутиб келади, ўшанда Гитлерни участкавой милиционерга бераман. Кейин, роса қийнаб ўлдиришади. Ўшанда уруш ҳам тугайди. Ҳамма урушдан келади, дадам ҳам... Кейин ажинанинг сочини қайтариб бераман...” — демоқчи.

Оташ ана шундай ўй-андишлар билан Кўтурбулоқ томон йўл олди. Бу чакалакзор тўғрисида Тошотада қанчадан-қанча афсоналар тўқилмаган. “Чакалак” сўзининг ўзи болаларнигина эмас, ҳатто катталарни ҳам сескантириб, кўрқувга солиб келган. Оналар инжиқ, йиғлоқи болаларини, “гапимга кирмасанг, чакалакзорга элтиб ташлайман” деган пўписа билан тийиб келишган. Бу жой — алвастилар макони, инс-жинслар базм қурадиган майдон! Бу ерда жин-алвастиларни ўз кўзи билан кўрганлар бор Тошотада, дейишларига қарамай ўз бахтини синаб кўрмоқчи.

Бола у даҳшатли чакалакзор бағрида кечаси узоқ ўтирди, қорни оч қолди, совқотди. Ажиначаларни кута-кута мижжалари қотиб кетди — киприклари юмилса очилмайди, очилса юмилмайди. Шу пайт алақаёқдан данғир-дўнғир чилдирма чалишиб бир гала ясанган қизлар келиб қолишди. Бир пастда ўртага гулхан ёқиб, атрофида ўйнаб кетишди. Оташ у ён-бу ёнига аланглаб қараса чакалакзордан дарак қолмабди. Шу онда жажжи қизчасини опичлаб, аяси келиб қолса бўладими! У нукул қаҳ-қаҳ уриб кулади. Кела солиб аланга устидан сакраб ўтди-да ўйинга туша бошлади. Бирдан бояги қизлар сержун маҳлуқларга айла-

ниб, Оташнинг аясини куршаб олишди. Укасини силаб-силтаб тортишди-да, оловга улоқтиришди. Аясини бўлса ҳар бири паншаҳадай панжалари билан бўға кетишди. Оташ ажиналар тўдасига ташланиб, онасини қутқармоқчи бўлди. Бироқ қараса оёқлари йўқ. Овозининг борича қичқирса овози чиқмайди...

Ҳа, у уйқусида алаҳсирар эди. Энди у ажиналарнинг борлигига ишонмай қўйди. Чунки Роҳат кампирнинг эртаги фақат афсона эканлигига бугун зўрға ақли етди. Аммо Оташ ҳаётда бўш келадиган болалардан эмас. Ўзича сирли бу чакалакзорни ўзлаштиришга киришди. Бу ишда унга Обидахон ва Хуршидjonлар кўмак беришди. Чакалакзор ўрнида мўл-қўл пахта ҳосили битди. Бу эса уруш даври болаларининг фронтга катта совғаси бўлди.

Бу давр болалар қиссачилигида саргузашт, илмий-фантастика жанрлари ҳам ривож топди. Худойберди Тўхтабоев (“Сариқ девни миниб”, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Ширин қовунлар мамлакатиди”), Хожиакбар Шайхов (“Само маҳваридаги номайиш”, Шом камари”, “Аждодлар хотираси”), Маҳкам Маҳмудов (“Европанинг ўғирланиши”), Анвар Обиджон (“0099 номерли ёлғончи”, “Даҳшатли мешиолвон”), Оллоёр (“Фазогир чумоли”), Оқилжон Хусанов (“Тоғда ўсган бола”) ва бошқалар бу жанрда самарали ижод қилмоқдалар.

Болалар тарбиясида драматургия жанрида яратилган асарлар ҳам катта роль ўйнайди. Ҳаким Назир, Адҳам Раҳмат, Пўлат Мўмин, Мамарасул Бобоев, Усмон Юсупов, Турғунбой Ғойибов, Наримон Орифжонов, Латиф Маҳмудов, Фарҳод Мусажон, Равшан Ёриевларнинг пьесалари ўзининг болаларбошлиги билан кичкинтойлар қувончига қувонч қўшиб келмоқда.

Сўнги йиллар болалар драматургиясида Равшан Ёриевнинг “Оқ булоқ” (бир пардали) пьесаси алоҳида ажралиб туради. Асар қаҳрамонлари Қудрат, Жасур, Гулшан, Ўрмончи бобо, Гўзал қиз, Олмаҳон, Қора дев, Қари шайтон, Маймоқ шайтон, Кичик шайтон ва бошқалар.

Болалар ўрмонда карнавал ўтказишмоқчи. Ҳамма бу маросимга ҳозирлик кўрмоқда. Аммо ичи қора, қизғанчиқ қора дев-у шайтонлар бунга қарши, нима бўлганда ҳам карнавални ўтказмаслик, одамларга панд бериш ре-

жаларини тузадилар. Шифобахш, ҳамманинг дардига малҳам бўладиган кўзадаги Оқбулоқ сувини заҳарли сувга алмаштириб, болаларни нобуд қилмоқчи бўладилар. Шу пайт болаларга Олмаҳон ёрдам қўлини чўзади. Шайтонлар ўзлари ясаган кўзадаги заҳарли сувни ичиб ҳалок бўладилар.

Ўрмонда катта шодлик, ўйин-кулги бошланиб кетади.

Латиф Маҳмудовнинг “Али билан Вали”, “Эҳ аттанг”, “Муҳим топшириқ”, “Сирли хат”, “Дангасанинг саргузаштлари” пьесалари театр саҳналарида қайта-қайта намойиш қилинмоқда.

“Дангасанинг саргузаштлари” асарининг қаҳрамони ўзининг ишёқмаслиги, кўрс-қўполлиги билан дўстларидан ажралиб қолган. Бола хомхаёллик билан яшайди, ўқиш, изланиш, меҳнат қилиш, катталарнинг юмушларига кўмаклашишни ўзига эп кўрмайди.

Асар сўнгида Нусрат бобо Дадавойга нисбатан жуда ўринли гапни айтади:

Меҳрин қўйсин меҳнатга,
Етар шунда ниятга!

Ҳа, бу гап ҳаммага тегишли, ҳамма бирдек меҳнат қилса, ўқиса, ўрганса фақат фойда кўради, муроди ҳосил бўлади.

Ҳозирги замон ўзбек болалар бадиий адабиёти билан бирга болалар адабиётшунослиги ва адабий танқид жанри ҳам поғонама-поғона ўсди, ривожланди. Бир қатор дарслик, қўлланма, мажмуа, монография, китоблар ёзилди. Ўнлаб номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

Бу соҳанинг такомилида А. Суюмов, Ў. Рашид, С. Мамажонов, М. Қўшжонов, Ҳ. Абдусаматов, М. Юнусов, Б. Имомов, П. Шермухамедов, О. Сафаров, Х. Эгамов, С. Алимов, М. Муродов, М. Солиев, С. Ирисхўжаева, С. Матжонов, Қ. Қаҳрамонов, М. Сатторов каби кўпгина адабиётшуносларнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Шу зайдда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиёти ривожланишда давом этмоқда. У янги ёзувчилар, янги асар-

лар билан тобора бойиб бормоқда. Бир сўз билан айтганда, бу адабиёт мустақил Ўзбекистонимизнинг тобора гуллаб-яшнаши учун хизмат қилмоқда.

АЛИШЕР НАВОИЙ (1441—1501)

Ўзбек халқининг улуғ маърифатпарвари, мутафаккири ва буюк шоири Алишер Навоий ёшларни тарбиялаш ишига алоҳида эътибор берди. У болаларни илм-хунарни, меҳнатни севишга ундаб, ўрганилган илм ва хунарни халқ, ватан манфаатлари йўлида сарф қилиш зарурлигини ўқтирди.

Алишер Навоий илм, маърифат ҳақида ажойиб фикрларни олға сурди. У ақл, илм — инсоннинг энг гўзал ва зарурий фазилатларидан бири, ҳар бир кишининг энг муҳим бурчи илм олишдир, деб ҳисоблади. Навоийнинг фикрича, илм-фанни эгаллаш учун ёшликдан бошлаб астойдил ўқиш-ўрганиш керак: “Ёшлигингда йиғил билимни, қаригач сарф қилгил ани”, — деган шоирнинг ўзи ҳам жуда ёшлигидан таълим олади, ўқишга берилади. У ёшлигиданоқ кўп шеърларни ёд билган. Жумладан, Фариддин Атторнинг “Мантикут-тайр” (“Қуш нутқи”) асарини болалик чоғларидаёқ қайта-қайта ўқиб, ёд олган. Алишер Навоий кейинчалик мактаб ва маориф масалаларига катта аҳамият берди. У меҳнаткаш халқ болаларини ўқитиш ва тарбиялаш учун мактаблар очиш ва мадрасалар қуриш тўғрисида ғамхўрлик қилди. Алишер Навоий Астрободда сургунда юрганида, подшо Хусайн Бойқарога ёзган хатида ўғил ва қиз болалар учун мактаблар очишни талаб қилгани, шахсан ўзи мадрасалар қуришда ташаббус кўрсатгани бунинг яққол далилидир. Навоийнинг фикрича, мактаб халққа нур келтиради, унга тўғри йўл кўрсатади, болаларни билимли қилади. У ўзининг “Ихлосия” мадрасаси ёнида мактаб очиб, болаларни ўқитиш ва тарбиялаш учун зарур шароит яратиб, бунинг учун лозим бўлган маблағ ажратади.

Навоий дарс берувчини қуёшга ўхшатади ва бу қуёш ўз атрофидаги юлдузларга нур сочади, яъни мударрис “аб-

жадхоналар”га, ҳали илмдан беҳабар бўлган толибларга илм нурини сочади, маърифат беради, дейди.

Алишер Навоий таълим-тарбия тўғрисидаги фикрларини ўзи яратган бадиий асарларида кўпроқ баркамол инсонни ифодаловчи ижобий образлар яратиш орқали баён қилади. Илм-маърифат, ахлоқ-одоб масалаларига доир фикрларини эса илмий-фалсафий ва дидактик асарларда баён қилади. Навоий ақл кучига чексиз ишонади, комил ишонч билан илм-фаннинг хислати жуда катта, деб ҳисоблайди.

Буюк сўз санъаткори ва мутафаккири ўзининг бир қанча асарларида болалар тарбиясига оид фикрларни айтиш билангина кифояланиб қолмасдан, балки “Ҳайратул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” каби дostonларининг айрим бобларини шу масалага бағишлайди. “Ҳайратул-аброр” (“Яхши кишиларнинг ҳайратланиши”) фалсафий-таълимий дostonдир. Навоий бу асарида ўзининг фалсафий, ижтимоий-сиёсий ҳамда кишиларга таълим ва ўғит бериш масалаларига катта эътибор беради. Дostonда зolim ҳукмдорларни қоралаб, иккиюзламачи — риёкор, руҳонийларнинг сир-асрорларини кескин фош этади. Хусусан, шоир сахийлик, одоб ва камтаринлик, ота-онага ҳурмат, ростгўйлик ва тўғрилиқ, илмнинг фойдаси ва камбағал ўқувчиларнинг бу йўлда чеккан азоблари ҳақида батафсил тўхталиб ўтади.

“Ҳайратул-аброр” асарининг бир неча боблари одоб-ахлоқ ва таълим- тарбия масаласига бағишланган. Навоий бу дostonининг олтинчи мақолатида одоб ва камтарликни улуғлаб, таълим-тарбияга доир қимматли фикр-мулоҳазаларини баён қилиш билан бирга такаббур ва одобсиз кишиларни қаттиқ қоралайди. Шоир дostonнинг бу мақолатида бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва балоғатга етказиш тўғрисида ҳамда бу борада ота-оналарнинг вазифалари ҳақида батафсил фикр юритади. Шоир ёшларни ота-онанинг хизматини бажаришга, уларни ҳурмат қилишга, уларга нисбатан ҳамиша меҳр-муҳаббатли бўлишга чақиради, ота-онани ой ва қуёш деб таърифлайди;

Бошни фидо айла ато қошиға,..
Жисмни қил садқа ано бошиға... —

Тун-кунунгга айлагали нурпош,..
Бирисин ой англаб, бирисин қуёш...

Достоннинг саккизинчи мақолатида Навоий ёлғизликка нисбатан кўпчилик, жамоатни улуғлаб, кишиларнинг бир-бирлари билан аҳил, дўст бўлишларини истайди:

...Йўқ хунари ёлғуз эса, ўз киши,
Қайда киши сонида ёлғуз киши?!

Фард¹ киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овчидин ким эшитмиш садо?..

“Ҳайратул-аброр” нинг ўнинчи мақолати ростгўйлик, ҳалоллик ва тўғрилиққа бағишланган. Навоий тўғрилиқ ва ростгўйликни улуғлаш билан кишиларни ростгўй ва тўғри бўлишга чақиради, ёлғончилик ва эгриликнинг зарарли оқибатларини кескин фош этади. Шоир ёлғон сўзлашнинг ёмон оқибатини “Шер билан Дуррож” масалида овчининг тузоғига тушган Дуррож образида ҳикоя қилади.

Достоннинг ўн биринчи мақолатида Навоий илм-фанга, илм аҳлига юксак баҳо беради, кишиларни илм олишга, олимларни иззат-ҳурмат қилишга чақиради. Шу билан бирга шоир ўша даврда меҳнаткаш ва мусофир талабаларнинг илм олиш йўлида чеккан азобларини, илм-фан эгаларининг муҳтожликда яшаганларидан афсус надоматлар чекади.

Навоий илмдан амалий ишлар учун фойдаланиш зарурлигини таъкидлайди:

Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,
Эндики илм ўлди амал айлагил.

Навоийнинг ярамас одат ва хулқ-атворларни шафқатсиз қоралаши, олижаноб инсоний фазилатларни қадрлаши, болаларни ўқиш, ўрганиш ва юксак одобли, аъло хулқли бўлишга чақиритиши катта аҳамиятга эга бўлиб, болалар адабиётининг шаклланишида жуда муҳимдир. Унинг бир қатор ахлоқий-таълимий қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз қадр-қимматини сақлаб келмоқда.

¹ Фард — якка, ёлғиз.

“Фарҳод ва Ширин” достонида шоир чин севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватан-парварлик ҳамда қаҳрамонлик ғояларини тараннум этади. Достон ёшлар ва болаларга атаб ёзилмаган, лекин асарнинг кўпгина боблари болалар ва ёшлар ҳаётига, уларнинг тарбиясига бағишлангандир. Шоир достонда Фарҳоднинг болалик чоғлариданоқ илм-ҳунарга, меҳнатга бўлган муҳаббатини зўр маҳорат ва чуқур самимият билан тасвирлаган. Бу Навоийнинг бола тарбиясига ва унинг билим олишига катта эътибор билан қараганлигини кўрсатади.

Фарҳод ёшлик чоғиданоқ жуда ақлли, зеҳнли бола бўлиб ўсади. У мактабда зўр ҳавас ва қунт билан ўқийди. Табиёат, математика, мантиқ каби фанларни тез орада ўрганиб олади. Ёш Фарҳоднинг илмга бўлган ҳавас ва муҳаббатини сезган ота-онаси унга билим беришни муносиб кўрди. Жаҳоннинг машҳур олимлари Фарҳодга турфа фанлардан сабоқ берадилар. Натижада энг мураккаб ва пинҳоний илмлар унга ўз сир-асрорини тўлиқ намоён этади. У қунт ва чидам билан ўқиб, билимдон ва зукко инсон бўлиб етишади.

Шоир Фарҳод ҳаётини бундай жонли лавҳаларда тасвирлаш орқали болалар тарбиясига алоҳида эътибор беришга чақиради, уларни ёшлигидан бошлаб ўқитиш зарурлигини, бунда ота-онанинг роли ниҳоятда катта эканлигини, болаларга дунёвий илмларни бериш муҳимлигини таъкидлайди.

Фарҳод қайси фанни ўқимасин, уни дарров тушуниб олувчи қобилият эгаси сифатида тасвирланади:

Агар бир қатла кўрди бир сабоқни,
Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.

Не сўзниким, ўқиб кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жаҳон лавҳига қозиб.

У даврда болалар қуруқ, ёдаки ўқитилар эди. Болалар ўзлари ёдлаган нарсаларининг маъносига тушунмас ҳам эдилар. Шундай бир вақтда Навоий болаларни илм-фанга қунт қилиш, ўқилган нарсанинг маъно-мазмунини тушуниб олишга ундар эди:

Ўқиб ўтмак, уқиб ўтмак шиори,..
Қолиб ёдида, сафҳа-сафҳа бори...

Фарҳоднинг қунт қилиб, маъносини тушуниб ўқиши натижасида кўп илмларни эгаллаганлиги таъкидланади:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.

Шу тариқа Навоий болаларни илмни пухта эгаллашга чақириб, буюк педагог ҳамда мураббий сифатида уларни тарбиялаш ва ўстириш йўлларини кўрсатади.

Бундан ташқари, дostonда Фарҳод жисмоний томондан ҳам чиниққан йигит сифатида тасвирланади. У сувда сузиш, чавандозлик ва қиличбозлик сирларини меҳр билан ўрганади. Алишер Навоий ёшлигидан бошлаб илмга берилган, жисмоний томондан чиниққан Фарҳодни тасвирларкан:

Демон ҳам кўнгли поку, ҳам кўзи пок,
Тили поку, сўзи поку, ўзи пок, —

деб ҳар томонлама мукамал, маънавий, жисмоний гўзал, етук йигит тимсолини беради. Шунингдек, Навоий Фарҳодни меҳнат ва ҳунарга зўр ҳавасли, сангтарошлик, рассомлик ва наққошлик ҳунарларини ҳам мукамал эгаллаб олган йигит сифатида улуғлайди.

Илм ва ҳунарни эгаллаган, жисмоний жиҳатдан чиниққан, меҳнатсевар Фарҳод камтарин, мазлумларга ғамхўр, софдил, мард ва олижаноб, жасур инсон бўлиб етишади.

Фарҳод бошчилигида ва унинг бевосита фидокорона меҳнати натижасида катта канал (“Ҳаёт дарёси”) ва ҳовуз (“Нажот денгизи”) қазилади. Навоий Фарҳодни сувсиз ерларга сув чиқарган қаҳрамон, меҳнат соҳасида мўъжизалар кўрсатган баҳодир йигит сифатида таърифлайди. У илм ва ҳунарни омма манфаати учун хизмат эттириш лозим деб ҳисоблайди. Фарҳод Ширинни қидириб, Арманистонга борганда, Арман юртида тоғда канал қазииш учун қийналиб ишлаётган кишиларни кўради ва:

Ҳунарни асрабон неткумдир охир,
Олиб туфроққа му кеткумдур охир! —

дея, ўз билими, ҳунар ва ғайратини ишга солади, канал қазувчилар машаққатини енгиллаштиради ва халқ ўртасида катта шуҳрат қозонади.

Бу қаҳрамоннинг муҳим хислатлари ундаги қаҳрамонлик, халқпарварлик, ватанпарварлик ва дўстлик туйғуларидир. Фарҳод эл-юртнинг ободонлиги учун курашади ҳамда инсонларга офат келтирувчи душманларга қарши жанг қилиб, уларни мардона енгади.

Бундан ташқари, Навоий Фарҳод, Ширин ва Шопур образлари орқали халқлар дўстлиги ғоясини илгари суради. Фарҳоднинг арман қизи Ширинни севиши ва эронлик Шопур билан дўстлашуви халқлар дўстлиги ғоясининг ёрқин намунасидир.

Навоий Фарҳоднинг жасоратини бадиий тасвир этар экан, унинг мамлакат ободонлиги ва тинчлиги, халқлар фаровонлиги ва илм бобида қилган хизматларини чуқур мазмунли мисраларда уйғунлаштиради:

Ки то олам, биноси бўлди бунёд,
Бу янглиғ қилмади иш одамизод.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида илгари сурилган юксак инсоний хислатлар, инсонпарварлик ғоялари ёш китобхонлар маънавиятига ҳам чуқур таъсир этади, уларни халқ, ватан учун керакли инсон бўлиб етишишларига хизмат қилади.

Буюк шоир болаларнинг ўқиши ва тарбиясига доир фикрларини “Лайли ва Мажнун” достонида ҳам илгари сурган. Янги мактаблар бино қилиш ғояларини тарғиб қилган Навоий мактабларда ўғил болалар билан бир қаторда қизларни ҳам ўқишини орзу қилади.

Алишер Навоий ўзининг Фарҳод, Қайс, Искандар ва бошқа ижобий образларининг тарбияланиш, таълим олиш борасида босиб ўтган йўлини, камолотга етиш босқичларини тасвирлаб, боланинг вояга етишида тарбиянинг алоҳида куч-қудратга эга эканлигини алоҳида уқтиради.

Шоирнинг 1500 йилда яратган “Маҳбубул-қулуб” (“Кўнгилларнинг севгани”) асари ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашлари баён этилганлиги билан характерлидир. Навоий унда ижобий фазилатларнинг на-

моён бўлишида аввало улардаги ҳалоллик ва соддалик, самимийлик асосий омил эканлигини таъкидлайди ва буни меҳнатга муҳаббатнинг натижаси сифатида талқин этади.

“Маҳбубул-қулуб” 3 қисмдан иборат. Китобнинг 1-қисми “Халойиқ аҳволи ва афъоли ва аҳволининг кайфиятида”, яъни кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гап-сўзларининг аҳамияти ҳақида бўлиб, бунда Навоий донишманд ва мураббий, улкан маданият арбоби сифатида илм-фан, санъат ва адабиётнинг аҳамиятини тарғиб қилади, малакали, иқтидорли ўқитувчиларни, олимларни, шоирларни, санъаткорларни мақтайди, уларни ҳурмат қилишга ва қадрлашга чақиради. Ўқиш ҳам, ўқитиш ҳам оғир ва масъулиятли иш, у қунт, ҳавас ва меҳнат талаб қилади, деб уқтиради Навоий. Бу ўринда у мураббийларнинг ҳалол хизматларини алоҳида таъкидлайди.

Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф
ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг
ҳақин юз ганж ила.

Китобнинг 2-қисми асосан ахлоқий масалаларга бағишланган. Бу бобда асосан яхши фазилат ва ёмон хислатлар таҳлил қилинади. Тўғрироғи, инсонда бўлиши керак бўлган одоб-ахлоқ ҳақида гап боради. Масалан, қаноатни олайлик. Навоий қаноатли одамларни севади, уларга ҳаваси келади. Кимки қаноатли бўлса ундай одамни эл севишини, эъзозлашини таъкидлайди. Мутафаккир қаноатни бир булоққа-чашмага ўхшатади. Негаки булоқ сувини қанча олган билан у қуримайди, у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шавкат ҳосилини беради. У бир дарахтдирки, унда қарам бўлмаслик ва ҳурмат меваси бордир. Бу бобда сабр, тавозъе ҳақида ҳам кўп ибратли гаплар айтилади.

“Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар”, деб номланган 3-қисмида турли ташбиҳлар берилган. Бу қисмда кўпроқ ўқиш, илм олиш, касб-кор эгаси бўлиш ва бошқа масалалар ўртага ташланади.

Алишер Навоий ўз асарларида халқ оғзаки ижодидан, айниқса, мақоллардан самарали фойдаланиш билан бир-

га, ўзи ҳам таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган мақолларга яқин бўлган бир қанча ҳикматлар яратди. Масалан,

Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ,
Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.

Билмаганни сўраб ўрганган — олим,
Орланиб сўрамаган — ўзига золим.

МУҲАММАД ШАРИФ ГУЛХАНИЙ

Гулханий XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган ва бу давр ўзбек адабиётида ўзига хос ўринда турадиган ёзувчидир. Унинг асл исм-шарифи Муҳаммад Шариф бўлиб, Гулханий эса унинг адабий тахаллусидир. Тахминларга кўра, у XVIII асрнинг 70-йилларида ҳозирги Хўжанд вилоятининг Дарвоза қишлоғида дунёга келади.

Бўлажак ёзувчининг болалиги ўзи оламга келган тоғ қишлоғида ўтади. Бу ерда озми-кўнми ўқиб, савод чиқаради, адабиётга бўлган ҳаваси ортади. Шеъриятга оид кўплаб асарлар ўқийди, халқ оғзаки ижодини берилиб ўрнади ва аста-секин шеърый машқлари башланади. У ўз илмини ошириш мақсадида аввал Наманган ва сўнгра Фарғонага келади, қизиқчилиги, ҳозиржавоблиги ва ҳажвий шеърлари билан кишилар ўртасида танила бошлайди. Айниқса, ғариблик туркумидаги рубоий ва тўртликлари билан эл оғзига тушади. Шоир кейинчалик Қўқонга келади ва қийинчилик билан яшайди. У ўзбекча шеърларига Гулханий, тожикча шеърларига Журъат деб тахаллус қўяди.

Гулханий бир неча йил Қўқон хони Олимхон саройида навкар бўлиб хизмат қилган, жангларида қаҳрамонлик кўрсатган бўлса-да, аммо очлик, юпунлик, муҳтожлик унинг ҳамроҳи бўлиб қолаверади.

Гулханийнинг “бер менга” радифли шеъри унинг навкарлик даврида ёзилган асардир. Ҳазал оч қолган киши-

Темирлар жаранг-журунг,
Ўйнашиб диринг-диринг,
Дейишар: “Юринг-юринг”
Тушдилар қизиқ — танца,
Сакрашар асса-асса.

“Темирлар ўйини” даги “синиқ перо”, “бузуқ ручка”, “эски челақ”, “чўлтоқ кетмон”, “занг босган мих”, “кераксиз калит”, “узуқ занжир”ларнинг ўз ҳолига ачиниши, болалар меҳнати, ташаббуси туфайли улар ҳам халқ хўжалигини ривожлантиришда яроқли бўлишидан хушнудлиги янада аниқ, жонли ва лўнда ифодаланеди: энди улар кераксиз бўлиб ҳар ерда сочилиб ётмайди. Заводларда эритилиб қайта қуйилганидан сўнг меҳнат қуролларига айланишади, яна ўз ўрнини топишади:

Қурилишга борамиз,
Ўз ўрнимиз оламиз.

Шоир шеърнинг иккинчи қисмида мактаб болалари темир-терсақларни заводга топширгач, ундан нималар бўлишини тушунтиришга ўтади:

...Электр салқи симлар,
Троллейбус, дизеллар,
Поезд, вагон, пўлат из,
Дарёни шарт тўсган ГЭС...
Ҳаттоки қисқич, челақ,
Тегирмонда сим элак
Паловимиз капгири,
Човли, кастрюль — бари.

Халқ хўжалиги ва меҳнаткашлар эҳтиёжини таъминлашда шундай катта аҳамиятли нарсалар тайёрланганидан темир-терсақларнинг:

Ўйнашар диринг-диринг,
Дейишар: “Юринг-юринг”, —

тарзидаги қувноқлик руҳини ифодалаш билан шоир болаларни бу ишга янада кўпроқ руҳлантиради.

Қуддус Муҳаммадий шеър қизиқарли, болаларбон бўлиши учун катта хизмат қилган. Жонлантириш усулидан усалик билан фойдаланиб, темир-терсақлар аҳамиятини

